

ARHIV BOSANSKE KRAJINE
BANJA LUKA

KUŠMIĆ MUSTAFA:

SJEĆANJE NA LIČNOSTI I DOGAĐAJE IZ RADNIČKOG POKRETA
U BANJOJ LUCI DO 1941.GODINE

L e g e n d a :

- 71 stranica kucanog teksta na mašini sa proredom;
- sjećanja autorizirana;
- sjećanja notirana u ABK u nekoliko nastavaka od 2.novembra 1974.do 3.juna 1975.godine zaključno;
- SADRŽAJ SJEĆANJA: autobiografski podaci; organizovani sindikalni i politički rad pekarskih radnika; organizovani rad u radničkim društvima RSD "Borac" i RKUD "Pelagić"; političke aktivnosti pred izbijanje rata i formiranje odarnih grupa 1941.godine.
- sjećanje notirano u 4 primjerka: dve kopije i original u Arhivu, a jedna kopija kod autora.-

M U S T A F A K U Š M I Ć

Rođen sam 22. juna 1916. godine u Banjoj Luci u porodici Sulje Kušmića i majke Nure, rođene Fitić. Iz braka moje majke sa Muhom Mešićem braća su mi Rasim, Adem, Hasib i sestra Feha. U braku sa mojim ocem majka je imala četvoro djece: Ejub (rođen 1908-1910. godine, a umro 1937.-), dvije kćerke (koje su kao veoma male umrle) i mene. Poslije smrti moga oca, majka se udala za Alu Ikana i u tom braku dobila Avdu.

Moj otac je po zanimanju bio pekar i radio je isključivo kod privatnih poslodavaca. U prvom svjetskom ratu otac je teško obolio i vraćen je sa fronta kao bolesnik. Neposredno po dolasku u Banju Luku 1916. godine otac je umro. Prema pričanju moje majke, imao sam tada svega dva mjeseca.

Brojnu je porodicu trebalo izdržavati. Iz prvog i drugog braka ostala su brojna i nejakna djeca. Veoma smo teško živjeli u uslovima krajnje materijalne bijede. Uslovi su samo dijelom bili poboljšani kada su njena djeca iz prvog braka koliko toliko stasala da su mogla tu i tamo zaradjivati. Kada su podrasla da su se mogla zaposliti, djeca su slala pomoć za izdržavanje porodice. Budući da braća nisu mogla naći zaposlenje u Banjoj Luci, zaposlila su se u Zagrebu (Adem i Ejub) i Srbiji (Rasim i Hasib). Adem se 1924. godine otisnuo u svijet, a za njim i Hasib. Adem je otišao u Ameriku, u USA, gdje i sad živi u Majamiju na Floridi. Hasib je otputovao u Tursku, gdje je u Carigradu i umro 1927. godine.

Prema pričanju moje majke, porodica je nasjela organizovanoj kampanji iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i emigrirala na područje otomanske carevine 1912. godine. Kao muhadžiri išli su iz mjesta u mjesto u Makedoniji i

preko Grčke vratili su se nazad brodom u Bosnu. Kao i mnogi drugi konstatovali su da su bili obmanuti. Od dobivenih obećanja ništa se nije ostvarilo. Siromašna porodica pošla je u emigraciju očekujući da će u njoj riješiti problem svoje egzistencije. Na kraju je odlučila da se preko Dalmacije vrati u svoju zemlju. U Banju Luku su došli prije izbijanja prvog svjetskog rata. U toku te muhadžirske odiseje umrle su i jedna i druga kćerka mojih roditelja.

Kada su se povratili u Banju Luku napravili su kućicu u Močilama. Oko kuće je bilo malo zemljišta koje se kao bašta koristilo za izdržavanje porodice. Ubrzo je izbio i rat od čijih je posljedica otac podlegao.

Majka se drugi put preudala 1920. ili 1921. godine. Očuh Ale Ikan radio je kao obućarski radnik kod Muharema Kurjaka. Poslije se posvetio obradi okućnice jer prihodi od obućarskog zanata nisu davali ekonomske osnove egzistencije za brojnu porodicu. Od popravci ili prepravci obuće nije se moglo živjeti budući da najčešće nije bilo posla u teškim ekonomskim uslovima poslije završetka rata. Obradjivala se okućnica i prodavale voće i povrće. Međutim, prihodi su bili veoma niski tako da smo bili više gladni nego siti. Braća su poslije odlaska iz Banje Luke slala pomoć, ali je sve to ipak bilo jako malo. Očuh i majka snalazili su se kako su znali i umjeli. Ekonomisanje sa sredstvima u stvari je bilo raspoređivanje sredstava za ishranu da bismo živjeli, ali ne i da budemo siti. Uzgred rečeno, majka mi je umrla 1936. godine.

Pošao sam u mekteb kod džamije Ferhadije. Još dok sam bio na samom početku pohađanja vjerske nastave, hodža Džabić izmlatio me je štapom jer nisam naučio ono što je od svojih učenika tražio. On nije nastojao ništa mogao da shvati u kakvim sam uslovima živio, a uslovi su određivali mogućnost učenja. Od tog dana više nisam pohađao mekteb; niko me više nije mogao natjerati da ponovo dođem pred hodžu.

Pošao sam u osnovnu školu, poznatu kao Ruždija. U školi su mi kao učitelji predavali Dušan Rađovanović, učiteljica Milićević i učitelj Mađžarac. U školi se radilo dvokratno. Pošto mi je bilo daleko da pješaćim do kuće i da se ponovo vraćam na nastavu u drugoj smjeni, ostajao sam u školi

ili se kretao u blizini nje. Bio sam veoma loše obučen i često gladan. To su bili razlozi koji su me opredjelili za vrstu zanata koja će postati moj životni san. Pošto su tuda prolazili pekari noseći na glavama hljeb u košarama i prodavali po pojedinim mahalama, želio sam da postanem pekar da bih se mogao najesti. Miris toplog i svježeg hljeba naročito je bio omanljiv za prazan stomak.

Po završetku škole odmah sam se uključio u izučavanje pekarskog zanata. Jednostavno sam otišao kod pekara Ilije Maričića i zamolio ga da me primi na zanat. Ilija je pod zakup uzeo pekaru, čiji je vlasnik bio ugostitelj Mitar Malinović. Pekara je bila na prostoru gdje se prije potresa nalazila zgrada nazvana "Titanik". Nalazila se u dvorištu, a ispred nje na uličnoj strani nalazio se ugostiteljski objekat. Taj je objekat, mislim 1933. ili 1934. godine, Mitar Malinović dao u zakup Lazaru Janjetoviću. Poslije je taj ugostiteljski objekat vodio gestioničar Mihajlo Popović sve do rata.

Kada se iz Zagreba povratio moj brat Ejub, jedno je vrijeme radio kao konobar u gostionici Mitra Malinovića. Budući da brat nije spavao kod kuće, kao učenik osnovne škole dolazio sam da ga vidim. Češće sam dolazio da ga vidim da bih od njega dobio po koji dinar za džeparac. Tako me je i Ilija Maričić upoznao. Tu u haustoru, između gostionice i obučarske radnje Kuljića, Ilija Maričić imao je malu prodavnicu pekarskih proizvoda. Obostrano poznavanje bilo je povod da mu se obratim za izučavanje zanata.

Mislim da je to bilo jednog jutra u februaru 1929. godine kada je Ilija Maričić pristao da me primi na zanat. Bio sam sretan i odmah sam otrčao kući da javim radosnu vijest majci. Nisam ni pitao za uslove pod kojima ću raditi jer mi je bilo neopisivo drago što sam ostvario svoj san, što mi je bilo omogućeno da započne moje izučavanje zanata. I majci je bilo drago. Treći sam se vratio nazad. Majstor Ilija bio je iznenađen što me nema jer je trebalo da odmah počnem raditi. Objasnio sam mu da sam odmah otrčao kući da majci javim vijest da me je primio na zanat.

Moj pekarski poslodavac mi je tada rekao da ću tu spavati, a i da će me hraniti i oblačiti. Objasnio mi je da ću samo nedeljom moći ići kući, a u ostale dane da ću cjelo-

dnevno obavljati šegrtske poslove.

U njegovoj pekarskoj radnji završio je zanat i u te vrijeme radio kao mladi pekarski radnik Slobodan Kokanović-Kokan, a kao šegrt je radio Glišo Devura. Glišo je bio iz sela Ugarci kod Bos. Grahova.

Uslovi rada bili su veoma teški kako u pogledu trajanja posla tako i u higijensko zdravstvenom pogledu. Glišo i ja spavali smo stalno u pekari, a vrlo često i Kokan. Spavali smo iznad samih peći u prostoru između peći i plafona prostorije. Spavali smo na samoj dasci u odijelu. To su bile one iste daske koje smo koristili za pravljenje hljeba. Na ove daske koje smo uveče stavljali na peć postavljali smo vreće od brašna da nam bude mekše za spavanje. Pod glavu smo obično stavljali pletene korpe za hljeb i vreće. Zimi je tu bilo ugodno toplo, ali se ljeti zbog vrućine tu nije moglo spavati. Ljeti smo spavali u takozvanoj kelari koja se nalazila u dvorištu. U te veliko dvorište seljaci su pazarnim danem dovozili i tu ostavljali zaprežna kola. Kolara je imala dolje otvoren slobodan prostor za smještaj većeg broja zaprežnih vozila, iznad koga je na stupovima podignut zatvoren prostor za smještaj sijena. Tu, u tom sijenu spavali smo ljeti, gdje je bilo daleko ugodnije nego u zagrijanoj pekari.

Na pekarskim poslovima poslodavac je povremeno angažovao i druge radnike. Kod Ilije su povremeno radili Mahmut Višić, Nikola Džindić i drugi koji su povremeno dolazili ili sporadično radili. Ubrzo poslije mog stupanja na zanat Kokan je napustio ovu pekarsku radnju, mislim nakon šest ili sedam mjeseci. I u stručnom pogledu i po svojim drugim kvalitetima Kokan je već tada za mene postao uzor. I kao mladom i nedoraslom šegrtu objašnjavao mi je često i dosta šta znači biti radnik i kakvi su ciljevi borbe radnika sa poslodavcima. Govorio mi je o Maksimu Gorkom, a pominjao i Staljina. Međutim, sve mi je to bilo mutno, nejasno i neshvatljivo. Bio sam još dijete da bih razumio sve ono o čemu mi je govorio. Davao mi je i neke knjige na čitanje. Uslovi pod kojim sam radio i njegova tumačenja uticali su da sam počeo shvatati da jedni žive u bijedi, a drugi žive na njihov račun. Bilo mi je žao kad je otišao.

(Prekid)

2. novembra 1974. godine

(Mujo Bušnić)

(Nastavak I.)

Kokan u pekaru više nije dolazio.

Tada je živio u zaista teškim uslovima. Njegov brat Simo radio je kao konobar, ali bez stabilnog zaposlenje; radio je tamo gdje je povremeno mogao naći posao. Njegova sestra Mara nešto kasnije zaposlila se u Tvornici duhana. Sestra Dragica sada živi u Banjoj Luci. Mislim da je imao još jednu mlađu sestru, ali se njenog imena ne mogu sjetiti. Živjeli su sa majkom u tzv. Maglajlića kućarima (stanbenim barakama kadije Maglajlića smještenim kraj Crkvene kod današnjeg Medicinskog centra na bulevaru Revolucije), čije i samo ime kaže kakvi su smještajni i stanbeni uslovi bili.

Poslodavac je Kokanu dao otkaz jer je za njega ekonomski rentabilnije bilo da radi sa šegrtima. Takav je slučaj i samom bio po završetku zanata. Stekao sam kvalifikaciju i svoje sam mjesto ustupio novom šegrtu.

Slobodan Kokanović bio je izuzetno bistar, okretan i snalažljiv. Svojom se inteligencijom isticao, ali i svojom političkom klasnom zrelošću. Bio je izuzetno aktivan u sindikalnom i partijskom radu. Bio je neustrašiv u svojim postupcima naročito u odnosu prema političkom režimu. Kada je trebalo potpisivati bilo kakvu peticiju, proglasiti ili zahtjev uvijek je bio spreman da stavi svoj potpis ne plašeći se posljedica koje su mogle nastati.

Kokan je aktivno služio vojsku 1936/37. godine u Sarajevu. Radio je u vojnoj pekari. U povratku s mora, u avgustu 1937. godine, posjetio sam ga u kasarni. Tom prilikom mi je rekao da motre na njega i da ne dobiva izlaz u grad kao ostali vojnici. Tada sam posjetio u kasarni "Kralja Aleksandra" Asima-Štrucu Dedića i Teofika-Cinkaru Kadenića.

Pekarski zanat bio je inače težak. Konačno, u tim uslovima izučavanje zanata bilo je teško, a naročito pekarski zanat zbog specifičnosti uslova rada. Radili smo stalno po noći. Već uveče oko 18 časova pravili su se tzv. kvasovi, a oko 20 časova počelo se sa miješanjem tijesta za hljeb i pecivo. Iza toga slijedila je obrada peciva i hljeba koja je

vršena isključivo ručno kao i svi prethodni poslovi. Poslije ovoga već naložena i zagrijana peć bila je spremna za pečenje. Dok se jedna serija pekla druga se pripremala. Pečenje je završavalo oko 5 ili 6 časova izjutra.

Međutim, sa ovim se poslovi nisu završavali. Bez obzira na vremenske prilike, pekarski su se proizvodi raznosili korisnicima : do raznih trgovaca koji su u svim dijelovima grada prodavali hljeb i pecivo, do prodavnice našeg poslodavca, do privatnih kuća pojedinaca koji su se pretplaćivali. Morali smo žuriti da bismo doturili proizvode na vrijeme, naročito trgovcima.

Sve te pekarske proizvode nosili smo u košu na leđjima, a na veću udaljenost u hamalskim kolicima sa dva točka, koja su se gurala ispred sebe sa 2-3 korpe. Bio je to iscrpljujući rad čak i po lijepom vremenu, a da se i ne govori o radu zimi i lošim atmosferskim prilikama. U takvim uslovima kolica su sasvim malo olakšavala rad jer treba imati u vidu da je bilo teško pojedinačno gurati kolica sa teretom po razrovanoj cesti, često punoj rupčega i blata.

I iza ovog posla nije bilo odmora jer je nastajao drugi posao u pekari: sijanje brašna, cijepanje drva za peć, donošenje i zagrijavanje vode, pranje plekova toplom vodom, čišćenje peći i prostorija itd. Voda nije bila na dohvatu, trebalo ju je donositi sa česme u dvorištu na udaljenosti od oko 50 metara.

Ni to nije bilo sve. Morali smo gazdarici pomagati u raznim poslovima: cijepanje drva, pranje sudja, ribanje podova, čišćenje dvorišta, odlazak u nabavke itd. Kratko rečeno, radili smo sve ono što se od nas zahtjevalo. Sve se to moralo bez pogovora izvršavati.

Naš se posao završavao negdje oko 13 sati. Slijedio je ručak i pranje sudja. Tek tada smo mogli ići na spavanje totalno iscrpljeni. Već oko 18 časova počinjao je novi radni dan. Zbog toga smo i bili stalno neispavani.

Često sam zbog težine posla padao u nesvjest. Posebno mi je bilo teško vađenje žara i čišćenje peći. Već sam stekao iskustvo za nastup nesvjestice: sklanjao sam se u stranu da ne bih pao na žar.

U vrijeme izučavanja zanata dva smo puta sedmično pohađali Šegrtsku školu. Na nastavi smo fizički bili prisutni, ali smo zbog umora najčešće drijemali. U takvim sam uslovima 1932. godine završio pekarski zanat. Kao kaifa radio sam kod poslodavca jedno 6-7 mjeseci, a potom sam morao da odem. Sjećam se da je prije završetka moga šegrtovanja za šegrta primljen neki Ilija Kasumović, koji je došao sa porodicom iz Slavonije došao u Banju Luku. Bio je malo defektan i zbog grešaka često su ga tukli. U toku izučavanja zanata poslodavac me je samo jednom ošamario, a tada sam stvarno bio kriv. Majstor je sa mojim radom bio zadovoljan jer sam se trudio da izvršavam sve ono što je od mene zahtjevao.

Hranili smo se kod gazde. Jeli smo sve ono što i članovi porodice. U ishrani nas nije izdvajao. Za praznike koje je gazda slavio dobivali smo bolju hranu, a nešto smo mogli da nosimo i kućama. Za praznike privatnici su u pekari pekli meso (razne slave, vjerski praznici, rođendani itsl.) koje smo raznosili kućama. Od tih građana smo kao šegrta dobivali bakšiš.

Slobodnih termina nismo imali, izuzev praznika kada se nije radilo i u nedelju kada smo mogli ići kućama u posjetu svojim. Jedini naši društveni kontakti u toku dana bili su ako neko dođe u pekaru; s njima smo bez prekidanja redovnog rada mogli razgovarati.

Pekarski zanat bio je, dakle, zaista težak u svakom pogledu. Bili smo izloženi naporima, ali smo na taj napor navikli.

Završio sam zanat, ali sam ostao bez posla. Uostalom, poslodavac je postupio na uobičajeni način: otpuštao je završene pekara, a primao nove šegrte. Veliki broj pekarskih radnika nije imao posao. Koliko mi je poznato, u Banjoj Luci su tada radila 24 privatna pekara. Mladen Ćurčića imao je tada najmoderniju privatnu pekaru ne samo u Banjoj Luci nego i u Jugoslaviji. Njegova privatna pekara proizvodila je više hljeba nego sve ostale pekare u Banjoj Luci zajedno. Pekara je bila mehanizovana. Imao je: dvije parne peći sa

šest etaža (rerni), dvije mješalice za miješanje tijesta, mehanička sita za sijanje brašna, mašine za oblikovanje peciva itd. Ovaj poslodavac nije praktikovao da u najamni odnos prima banjalučke radnike, već je radnu snagu angažovao iz drugih krajeva i okoline, uključujući i šegrte. Svi su se ti radnici i šegrti hranili kod Ćurčije, gdje su i spavali. Ovi radnici nisu imali nikakvog dodira sa radnicima u Banjoj Luci ni po sindikalnom osnovu jer se vlasnik posebno trudio da njegovi radnici budu izdvojeni od drugih. Iako je zbog svog bogatstva imao mogućnosti da ih bolje plaća, isto tako su i ovi njegovi radnici bili veoma nisko plaćeni.

Nisam se mogao zaposliti sve do 1934. godine. Pomagao sam očuhu i živio od mršavih prihoda dobivenih od prodaje povrtlarskih kultura.

• Kroz nogomet i druženje upoznao sam se sa Suljićem Halilkićem, Nazimom Džabićem, Avdom Hercegovcem, Ćamilom Bućom i drugim. Preko njih i zajedno s njima sve sam više dolazio u Radnički dom. Tu sam se uključio u rad Podružnice pekarskih radnika i društva "Pelagić", gdje sam počeo da pjevam u horu.

(Prekid)

5. decembra 1974. godine
Banja Luka

(Mustafa Kušmić)

(Nastavak II.)

S njima sam se družio od 1933. godine.

U Radničkom domu postao sam član Podružnice pekarskih radnika URS-ovih sindikata. U ovoj podružnici bio je najaktivniji Slobodan Kokanović, a veoma aktivni bili su i Jovo Kojić, Teodor-Tejo Dragičević, Sino Kočić, Mirko Knežević i drugi. Izuzev Kokana, koliko je meni poznato, niko od njih nije bio ni član SKOJ-a, a ni član Partije. Međutim, bili su društveno aktivni u sindikalnom radu u granicama svojih mogućnosti. Bili su dobri drugovi i na njih se u radu moglo osloniti.

Podružnica se sastajala u Radničkom domu. Sastanci su bili dosta česti jer je i problema bilo mnogo, naročito vezanih sa najamnine, uslove rada i nezaposlenost. Bilo je mnogo nezaposlenih pekara i pekarskih pomoćnika, a oni koji su i bili zaposleni radili su pod veoma teškim uslovima. Radilo se noću, a rad je trajao preko 10 sati uz nisku najamninu. Podružnica je pokušavala na razne načine da riješava ove i ovakve probleme. Podružnica je imala 40-50 radnika. Izuzev skupština rijetki su bili zajednički sastanci cijele podružnice, ali smo se u Radničkom domu često, skoro svakodnevno, nalazili i dogovarali, kao i radnici ostalih struka.

Mnogi pekarski radnici bili su potpomažući članovi REUD "Telagić" -a. Jedini aktivni članovi bili smo Ilija Paripović (diletantaska sekcija) i ja (horska sekcija).

U to vrijeme bio sam i aktivan član radničkog SD "Borac". Kao član ekipe nastupio sam na utakmici protiv "Olimpa", ekipe radnika na Pilani, a i na jednoj utakmici u Kotor Varoši. Jedno vrijeme igrao sam i u omladinskom nogometnom klubu "Vitez". I u jednom i u drugom klubu igrao sam lijevo krilo. U rukovodstvu kluba "Vitez" najagilniji su bili Jozo Kemenc i Mile Bilbića.

U ljeto 1935. godine, negdje pred veče, kao i obično, zatekli smo se u Radničkom domu kada je došlo nekoliko članova KAB-a. Pouzdano znam da su došli Rade Ličina, Radovan Skakić, neko od Kovačevića (Zoran ili Zdravko). U grupi ih je bilo 5-6 članova. Očito i sami uzbuđeni, obavjes-

tili su nas da su uhapšeni Fikret Dedić i tipograf Ilija Lipovac. Kako su nam rekli, bili su uhapšeni zbog knjige "Nati" od M. Gorkog. Obavjestili su nas da su se u KAB-u već dogovorili da izađu i demonstriraju protiv ovog hapšenja. Ova je vijest uzбудila prisutne i svi smo bili jedinstveni da odmah izađemo na ulicu i demonstriramo protiv hapšenja naših drugova tražeći njihovo puštanje na slobodu.

Okupili smo se pred hotelom "Palas" i svi zajedno krenuli glavnom ulicom prema hotelu "Bosna". Glasno smo uzvikivali parole protiv hapšenja tražeći da se Dedić i Lipovac puste iz zatvora. U rijeku demonstranata odmah su se izravno uključivali i oni koji su se našli na korzu. Policija je veoma brzo reagirala. Iako smo demonstrirali mirno, policijski organi navalili su na demonstrante. Došlo je do oštire tuče između demonstranata na jednoj i policijskih organa na drugoj strani na prostoru ispred današnje glavne pošte i današnjeg restorana "Kozare", odnosno na prostoru kod željezničke stanice. U ovoj masovnoj tuči najviše se istakao Zdravko Kovačević, a isto tako i Suljica Halalkić, Avdo Hercegovac, Ivica Rolih i mnogi drugi. Skoro niko nije ostao pošteđen jer se tuklo na sve strane. Samo je stvar ocjene ko se više, a ko manje istakao u toj opštoj tuči koja je trajala, kako mi se čini, skoro jedan sat. Na udarce pendreka i kundaka demonstranti su odgovarali udarcima pesnica i sredstava koja su se mogla u tuči koristiti.

Na kraju smo se rasuli. Uhapšeni su bili Zdravko Kovačević, Suljica Halalkić i još nekoliko drugova. Odležali su u zatvoru po desetak ili više dana. Nakon odležanog zatvora Zdravko Kovačević otišao je u Beograd i ja ga u Banjoj Luci više nisam vidio sve do Oslobođenja zemlje 1945. Mislim, da Zdravko sada živi u Sarajevu.

Skoro da nisam propuštao niti jedno predavanje KAB-a. Nisam dolazio samo onda kada me nije bilo u Banjoj Luci. Sva predavanja bila su oglašavana u Radničkom domu, a i putem oglasa u gradu. Ova predavanja mogu dobiti samo najpohvalnije ocjene jer je KAB nastojao da dovede navrsnije predavače, naročito one koji su bili ljevičarski opredeljeni.

KAB je usko saradživao sa "Pelagićem", a naročito od 1937. godine pa na dalje. Ivica i Šoša Mažar bili su članovi i KAB-a i "Pelagića", a i mnogi drugi: Rađe Ličina (hor), Mirko Kovačević (hor), Drago Radovanović (tamburaška sekcija), Vladeta Vasić (recitatorskogovorna sekcija), Mirko Jovetić (dramska), Zdravko Lastrić (dramska) itd. Prema tome, i u pogledu članstva i u pogledu akcija i političke opredeljenosti KAB i "Pelagić" jedinstveno su istupali i jedinstvena im je istorija u tom razdoblju.

Krajem avgusta 1935. godine, moj nerazdvojni drug i prijatelj Suljica Halalkić i ja krenuli smo pješke u pravcu Dubrovnika da bismo negdje našli posao. I on i ja bili smo nezaposleni i pošli smo zajedno želeći da u bilo kom mjestu najdemo zaposlenje. Budući da smo bili nerazdvojni, bilo nam je svejedno u kom ćemo mjestu naći zaposlenje, a da budemo zajedno. Pravae kretanja je bio: Banja Luka-Jajce-Travnik-Sarajevo-Konjic-Mostar-Ljubinje-Trebinje-Dubrovnik. U svakom od ovih mjesta tražili smo posao. Suljica je jedino u Konjicu mogao da dobije posao, a ja u Mostaru. Pošto se nismo htjeli razdvajati, nastavljali smo put. Uz zadržavanje u pojedinim mjestima, gdje smo obijali vrata u traženju posla od jednog do drugog obućarskog i pekarskog zanatlije, nisam u broj dana sasvim siguran, ali je do dolaska u Dubrovnik prošio nešto više od 20 dana.

Bili smo iznenađjeni životom u Dubrovniku. Sve nam je izgledalo raskošno. Buržoazija je mogla sebi priuštiti ljetovanje na visokoj nozi. Sve je vrvilo od onih koji su došli na ljetovanje, koji su se šetali u lijepim odijelima ili izležavali na plaži. Suljica i ja povukli smo se u jedan park i tu cijeli dan proboravili čekajući noć da pješice krenemo za Split. Uveče smo krenuli za Metković. Pošto ni tamo nije bilo posla produžili smo preko Zadvarja za Omiš, a potom za Split. Kao ni u usputnim mjestima, tako ni u Splitu nismo našli posao. Produžili smo za Šibenik. U Šibeniku je tada služio mornaricu naš drug i prijatelj Vesid-Veka Husedžinović. Ostali smo u Šibeniku tri dana i posjetili Veku. Izgubili smo nadu da ćemo naći posao. Odlučili smo da se vratimo. Pješke smo ponovo krenuli na maršrutu: Knin-Drvar-Petrovac-

Bos. Krupa-Bos. Novi-Prijedor-Banja Luka.

Na cijeli ovaj put išli smo sa nešto malo novca. Nismo ni računali da ćemo ići na tako dug i dalek put jer smo pretpostavljali da ćemo naći negdje posao. Da smo, naprimjer, u Sarajevu našli stalan posao ne bismo produžavali put dalje. Pošto nismo imali novaca, tu i tamo smo ponegdje radili da bismo obezbjedili sredstva za ishranu. Za plaćanje putovanja nije moglo biti ni govora. Suljica je u Konjicu radio tri dana, a u Metkoviću dva dana. Ja sam u Mostaru radio jedan dan. Zarađeni novac i novac što smo ponijeli bio je zajednički i zajedno smo ga racionalno trošili. Spavali smo gdje smo stigli, a najčešće pod vedrim nebom. Isključivo smo jeli samo suhu hranu (hljeb, voće, a ponekad i komad kobasice) jer bi nas topli obroci mnogo koštali, a u takve luksuze nismo se upuštali.

Ša jednom grupom svojih drugova (bravarski radnik Mirko Gvero i učenik Braće Kuzunkijević) krenuli smo u ljeto 1936. godine biciklima u Split. Te je godine Suljica Halalkić dobio posao u Tuzli.

Pošto nigdje posla nije bilo, odlučio sam da krenem i Tuzlu očekujući da ću tamo ili negdje u blizini naći zaposlenje. Pješice sam krenuo preko Teslića i Doböja za Tuzlu. U Tuzli sam ostao oko 10 dana, ali ni moja nastojanja, ni nastojanja Suljice nisu dala rezultate. Tu i tamo rad na nekoliko dana nisu mogla riješiti moj problem. Preko Majevice pješice sam produžio put za Brčko. Obilazim pekare i Vinkovcima, Slavonskom i Bosanskom Brodu, Derventi i Prnjavoru, ali posla nigdje nema.

Razočaran, vraćam se u Banju Luku. Pisao sam Suljici da nisam nigdje mogao naći posao. Međutim, ubrzo i Suljica dolazi iz Tuzle. I on i ja bili smo bez posla, ali bilo nam je lakše jer smo bili zajedno i u svom gradu.

Na zemljištu iza hotela "Bosna", gdje se nalazila ciglana Paskole, ravnali smo putem akcija teren 1935. i 1936. godine za izgradnju nogometnog igrališta kluba "Borac". U kazanima se kuhala hrana za one koji su sudjelovali u ovoj akciji. Veliku pomoć za izgradnju igrališta pružio je Dujo Ivezić. Čuo sam da je tada neku drvenu gradju davao i Rade Radić iz Jošavke, koji je u toku rata postao zloglasni četnički komandant.

Zaboravio sam da spomenem da sam izvjesno vrijeme 1934. godine imao stalno zaposlenje kod Stanislava Savinovića, koji je uzeo u zakup pekaru Vlade i Save Milanovića. Pekara se nalazila u dvorištu zgrade Milanovića, u današnjoj ulici Sime Šolaje. Do pekare se dolazilo kroz haustor, a moglo se i okolo prići kraj Srpske škole kod današnjeg kina "Kozare". Ova je pekara imala dvije peći i dosta prostoran prostor radionice. Pekaru je prije Savinovića u zakupu držala Pekarska zadruga, koja je ekonomski krahirala. Mislim da je ona mogla raditi samo 1933. godine jer je od polovine 1934. godine već nije bilo. Zadruga je, mislim, još imala još neke pekare u gradu, ali je ova bila najveća, a i najznačajnija. Koliko je meni poznato, članovi ove Pekarske zadruge bili su: Stanislav Savinović, Ilija Maričić, Stevo Djurić, Dimitrije Veljković i još neki. Pekari su se udružili jer su smatrali da će se udruženim snagama moći lakše suprotstaviti Mladenu Čurčiću, ali u tome nisu uspjeli.

Krajem februara ili početkom marta 1937. godine, mislim 28. februara 1937. godine, došlo je do velikog štrajka pekarskih radnika u Banjoj Luci. Štrajk je organizirala Područnica pekarskih radnika jer svi njeni pokušaji da riješi problem visine najamnine, zapošljavanja i uslova rada nisu urodili plodom zbog otpora poslodavaca, a naročito Mladena Čurčića. Formiran je i štrajkački odbor koji je pregovarao sa poslodavcima.

Štrajkački odbor bio je u sastavu: Mlivoje Kovačević (otac Mirka, Zore i Dušanke), Nikola Kuprešanin (veoma ozbiljan i odgovoran radnik koji je iz nekog drugog mjesta došao u Banju Luku, mislim Ličanin), Teodor Dragičević (pekarski radnik, porijeklom sa područja Bos. Dubice, prvoborac u NOB-i) i Jovo Kojić.

Teodor Dragičević tada nije imao neko stalno zaposlenje. Nalazio je tu i tamo neki posao, ali na ugovoreno i kraće vrijeme. Sličan je slučaj bio i sa Jovom Kojićem, koji je najčešće radio kod Steve Djurića.

Došlo je do štrajka. Međutim, štrajk nije bio opšti jer u njega nisu bili uključeni pekarski radnici koji su radili kod Mladena Čurčića. On je angažovao radnike iz drugih

mjesta i držao ih izolovane od drugih radnika u gradu. Ako bi se neki njegov radnik družio sa ostalim pekarskim radnicima, automatski je dobivao otkaz. Inače se Ćurćija oglasivao o sve radničke zahtjeve. Zahtjevi radnika pekarske struke kao da ga se nisu ni ticali. Možda je i računao da će štrajk ići njemu i u prilog jer će u vrijeme štrajka uspjevati da u većem obimu plasira svoje pekarske proizvode. Bio je ekonomski moćnik čija je pekara služila u Banjoj Luci kao pojam veličine: "Velik kao Ćurćijina pekara!". Mladen Ćurćija je bio ubjeđen da štrajk neće uspjeti jer je svoje radnike držao izolirane, a njegova pekara nastavljala je i dalje da radi.

Zbog toga je bilo i razumnjivo da je glavni udar štrajka bio usmjeren na ponašanje Mladena Ćurćije, odnosno njegovu eksploatatorsku praksu. Mladen je tada imao nešto oko 20 zaposlenih radnika.

Izašli smo na ulice i ispreturali po gradu njegove prodavnice hljeba. Imao ih je veći broj, a bile su građene od drveta u obliku kioska. Isto tako, prevrtali smo i njegova kola sa hljebom i poljevali gasom (petrolejem). Kidali smo i električne vodove koji su vodili u njegovu pekara. Izlupali smo sve izloge njegove glavne prodavnice pekarskih proizvoda, koja je bila smještena u istom prostoru gdje je danas prodavnica "Lesnine". Željeli smo, sasvim shvatljivo, da onemogućimo rad njegove pekare jer je od toga zavisio i uspjeh našeg štrajka. Mi smo mogli godinama štrajkovati bez rezultata ako se ne bi Ćurćija prisilio da popušta. Dakle, naša ekonomska borba zavisila je od toga da li ćemo uspjeti da i Ćurćiju prisilimo da prihvati radničke zahtjeve i u pogledu trajanja radnog dana, i u pogledu noćnog rada, i u pogledu visine najamnine.

Posao lupanja izloga i demoliranja glavne prodavnice hljeba u vlasništvu Ćurćije obavili smo Mirko Knežević, Vahid Muratagić, Jozo Jandrić, ja i još neki. U zaštitu imovine Mladena Ćurćije istupila je policija. Bili smo tada uhapšeni i zatvoreni u kući Asima Džinića, gdje je tada bila smještena uprava policije u Banjoj Luci.

Pored nabrojanih drugova, mislim da je s nama u zatvoru bio i Risto Tešanović. Odležali smo u zatvoru pet dana.

Ovaj naš štrajk imao je velik odjek u cijeloj Bos. krajini, a i šire. Podršku su nam pružili ne samo radnici u Banjoj Luci, nego i ostali građani.

Pekara Mladena Ćurđije nije mogla da radi nekoliko dana. Mi smo njegove radnike hvatali po gradu i odvodili ih u Radnički dom pozivajući da i oni stupe u štrajk. I kada je osposobio pekara i pustio je u rad građani skoro da i nisu od njega kupovali hljeb. Bio je to za njega veliki i ekonomski i moralni udarac, koji je uslovio i zdravstvene posljedice: živčani slom.

Dok smo bili u štrajku imali smo u Radničkom domu kolektivnu ishranu učesnika u štrajku. U kazanu se kuhala hrana za štrajkače. Pomoć smo dobivali i od naših pekarskih radnika koji su imali privatne pekare (Stanislava Savinovića i Koje Maričića), mesara Fadila Bojića, a primali smo pomoć i od ostalih sindikalnih podružnica.

Sjedište štrajkačkog odbora bilo je u Radničkom domu. Odatle se rukovalo akcijama.

Svi ostali pekari, a bilo ih je oko 24, prihvatili su naše zahtjeve, izuzev Ćurđije. Od tadamo se radilo 8 časova, a počinjalo se sa radom tek u ponoć. I najamaine su se povećale.

Dok je trajao bojkot Ćurđije ostali pekari povećali su svoj promet. Tako su i oni postigli određenu ekonomsku korist od ovog štrajka.

(Prekid.)

7. jannara 1975. godine
Banja Luka

(Mustafa Kušmić)

(Nastavak III.)

Novo je radnike Čurčija dovodio skoro ilegalno. Sve one radnike koji su sa nama učestvovali u štrajku on kasnije nije htio da primi na posao. Umjesto onih koji su štrajkovali dovodio je druge. Da ih mi ne bismo vidjeli, dovozio ih je u zatvorenim kolima za prijevoz hljeba. Pošto smo znali da će uvođati druge radnike, postavljali smo zasjede. On nam je ipak doskočio dovodeći radnike u zatvorenim zaprežnim kolima za prijevoz pekarskih proizvoda. Doviđao se i na druge načine. Jednog je tako doveo u zaru. Takav je slučaj bio sa Osmanom Šehićem iz Vrbanje.

Ovaj je štrajk imao širi odjek u javnosti. Ovaj je štrajk nešto kasnije inspirisao nekog od članova KAB-a da napiše recitaciju "Mi pekari".

Recitacija je bila veoma sadržajna u klasnom smislu jer je govorila o teškom životu pekarskih radnika "koji hljeb mijese, a hljeba nemaju". Ovu je recitaciju u RKUD "Pelagić" uvježbavao Vladeta Vasić, inače član KAB-a. Sa ovom smo recitacijom nastupili na priredbi u Banjoj Luci, a i u ostalim mjestima gdje smo gostovali. O ovoj recitaciji i njenom autoru možda bi mogao više reći Radomir Skakić.

"Pelagić" je reagovao na socijalne i političke pojave u društvu. Jedna je recitacija bila napisana povodom rudarske nesreće u Kakaju, isto tako politički snažna i upečatljiva. I ovu je recitaciju napisao neko od članova KAB-a, a uvježbavao ju je Vladeta Vasić. Taj i takav rad bio je politički veoma značajan ne samo za članove Društva, već i za širu javnost koja je bila zainteresirana za jačanje klasne solidarnosti, čiji je jedan od nosilaca bio i "Pelagić".

Prisustvovao sam političkom predavanju Miloša Popovića održanom u kine sali "Palasa". Predavanje je bilo veoma snažno jer je Miloš bio poznat kao dobar i vatreni govornik, a ostavilo je na mene veoma upečatljiv utisak. Sadržaja govora ne bih se mogao sjetiti, ali znam da je sala bila prepuna jer su mnogi stajali. Mislim da se radilo o nekom protestu i da je ovo bila neka protesna manifestacija.

U periodu od 1934. do 1937. godine išao sam u Za-

greb sa Suljicom Halalkićem u cilju pronalazjenja nekog stalnog zaposlenja. Medjutim, posao nisam mogao pronaći jer je broj pekarskih radnika bio veći od mogućnosti zapošljavanja. I on i ja nalazili smo tu i tamo po neki posao na po nekoliko dana. To je bilo sve. Ovakva ponuda radne snage odgovala je privatnim poslodavcima jer su mnogi angažovali pojedine radnike na po nekoliko dana. To im se u pogledu najamnine često i rentiralo jer je nezaposleni radnik pristajao i na nižu ugovorenu najamninu samo da bi se prehranio.

U Zagrebu je tada bilo dosta nezaposlenih i pekarskih i obućarskih radnika, a vjerovatno i radnika ostalih struka. Situacija je bila veoma teška.

U nekoliko navrata ispomagao sam u Parnoj pekari u Palmotićevoj ulici, naročito subotom. Suljica je radio u nekoj pekari na Maksimirskoj cesti.

U vrijeme izbijanja španskog građanskog rata španska revolucija postala je politička tema dana. O tome se pričalo svuda. Banjalučki radnici i napredni intelektualci bili su oduševljeni revolucionarnom borbom španskog naroda. U cilju pomaganja španskoj revoluciji još se aktivnije prikupljala Crvena pomoć. Uspjesi španske republikanske vojske bili su široko komentarisani, kao i uopšte situacija na frontovima. Obrazovanje internacionalnih brigada bilo je pozdravljeno.

KAR je organizirao dolazak Vlade Dedijera da na tribini Narodnog univerziteta održi predavanje o svojim utiscima iz Španije kao novinar i donisnik "Politike". Predavanje je održano u Hrvatskom domu. Sala je bila prepuna. Slobodnih mjesta nije bilo jer su slušaoci ispunili i sav slobodan prostor za stajanje. Očekivala se ovakva masovna posjeta i zbog toga je predavanje umjesto u Radničkom domu održano u Hrvatskom domu, što se i inače praktikovalo za sve veće manifestacije i priredbe. Dedijerovo predavanje bilo je protkano marksističkim pristupom u ocjeni cjelokupne situacije.

Oduševljeni ovim predavanjem, Suljica Halalkić i ja donijeli smo odluku da i mi krenemo u Španiju i da se priključimo internacionalnim brigadama. U martu 1937. godine samoinicijativno smo krenuli na put, a da prethodno nismo obavili konsultacije sa našim drugovima. Nabavili smo sportska odijela i pumparice, a Suljica nam je napravio gojzerice. Smatrali

sme da smo se tako opremili. Opremu i lične stvari stavili smo u ruksake i vozom krenuli preko Zagreba za Ljubljano. Namjeravali smo da se ilegalno prebacimo preko granice u Austriju, a da potom, isto tako, ilegalno prelazimo sve ostale granice do Francuske. Kad dođemo u Francusku, smatrali smo, neće biti problema da se uključimo u neku grupu koja ide za Španiju. Naivno smo mislili da je sve tako jednostavno.

Došli smo u Ljubljano. Bio je to naš prvi dolazak u Sloveniju. Malo nam je smetalo što se nismo mogli sporazumjeti, a slovenski jezik nismo poznavali. U nepoznatom gradu sreli smo jednog Banjalučanina, Šefika Cerića, oficira jugoslovenske vojske, rođjaka po majci Suljice Halalkića. Bio je mlad oficir, mislim u činu potporučnika. Drago nam je bilo što smo ga sreli, ali mu nismo smjeli priznati prave razloge našeg dolaska. Rekli smo mu da smo došli u potrazi za poslom. Konstatujući da smo gladni, on nas je odveo u Oficirski dom na ručak ili večeru. Pošto nismo imali osiguran smještaj za spavanje prihvatili smo bez dvoumljenja njegovu ponudu da kod njega spavamo.

Drugi dan smo šetali po Ljubljani razmišljajući kako da dođemo do granice i kako da se preko nje i kojim pravcem prebacimo. Kombinovali smo kako da dođemo do granice, a da to ne bude sumnjivo. U samom centru grada, u toku tih naših razmišljanja, iznenada smo susreli našeg starog poznanika Fahreta Dedića, koji je tada u Ljubljani studirao rudarstvo. Budući da smo ga dobro poznavali, a i njegova politička opredjeljenja kao člana KAB-a, u povjerenju smo mu rekli razloge našeg dolaska u Ljubljano. I sam je bio iznenađen. Tada nam je rekao da smo pogrešan metod odabrali, da se prebacivanje vrši organizovano i da je trebalo da se prethodne konsultujemo sa drugovima u Banjoj Luci. Naglasio je da su za odlazak obrazovani kanali i da prethodne vezu treba uspostaviti, a tek onda tom vezom dalje ići. Ispali smo naivni i kao djeca smiješni. Fahret nam je rekao da je trebalo da se konsultujemo sa političkim aktivistima kao što su Šoša, Rade Ličina i drugi. Objasnio nam je da nije neki veći problem da se prebacimo preko jugoslovensko-austrijske granice, ali da problemi nastaju kasnije. Fahret je napomenuo da je bilo mnogo slučajeva da su austrijske vlasti hvatale one koji su ilegalno

prelazili granicu i izračivale jugoslovenskoj policiji koja ih je trpala u zatvore i kažnjavala vremenskim kaznama. Šakom je pomenuo neke slučajeve da su pali u ruke austrijskih organa čak i oni koji su išli već utvrđenim vezama.

Otvoreno smo o svemu razgovarali. Došli smo do uvjerenja da smo "išli glom u jagode".

Dok smo razgovarali prišao nam je tipografski radnik Milan Uzalac, inače Banjalučanin. Premda smo znali da je bio progresivan u svojim političkim opredeljenjima, prekinuli smo postojeću temu razgovora i pričali o prilikama u Banjoj Luci. Razgovor je bio uobičajen, informativan.

Sa Fahretom smo se dogovorili da se narednog dana nadjemo da bismo preko Berze rada pokušali da nadjemo zaposlenje u Ljubljani. Željeli smo da se na kraće vrijeme zaposlimo da bismo obezbijedili novac za put do Banje Luke. Fahret nam je u Berzi rada mogao pomoći jer je poznavao slovenački jezik. Međutim, u Berzi smo dobili obavještenje da posla nema. Tada ih je Fahret zamolio da nam bar daju kartu za povlaštenu vožnju. Dobili smo pola besplatne karte do Zagreba. U Zagrebu smo pribavili sredstva za dolazak u Banju Luku.

Kada smo Šoši i još nekima rekli kako smo Suljica i ja krenuli u Španiju smijali su se na naš račun. Naše je oduševljenje za odlazak u Španiju splasnulo, naročito kada smo doznali da su neke veze bile provaljene.

U junu ili julu 1937. godine krenuo sam za Split. Suljica nije mogao ići, ali mi je za put obezbijedio 12 dinara. Trgovac špecerajem Teodor Vajs dozvolio mi je da se u jednom kamionu koji je prevozio njegovu robu prevezem do Livna. Zahvaljujući pomoći omladinca Jelače, koji je u Banjoj Luci imao rodjake, našao sam kamion koji me je prebacio do Splita.

U Splitu ponovo nisam našao zaposlenje. Ostao sam u Splitu jedno desetak dana. Najčešće sam spavao kod krojača Kasima Dedića, brata Asima Dedića-Štruce. Kasim je bio progresivan. Mi, slim da je u Splitu bio i povezan sa radničkim pokretom. Po, o teme ne bih znao reći ništa konkretno. Tada je u Splitu radilo nekoliko brijačkih radnika iz Banje Luke: Nazim Gušić, Muharem Medić i Grljenak. Čak su i oni pokušavali da mi nadju neko stalno zaposlenje. Ali, sve je bilo uzalud.

U Splitu sam tada susreo Dušana Mutića. Mislim da je tada bio još srednjoškolar. Poznavali smo se još iz Banje Luke. Bio je bez novaca. Kupili smo hljeb i kobasice i na rivi zajedno jeli. Više se u Splitu nismo susreli. Nije mi bilo poznato da li je otputovao za Banju Luku ili ne, ali se više u Splitu nismo vidjeli.

Pokušao sam da nađem i neke drugo zaposlenje, bilo kakav posao, uključujući i nekvalifikovani. Pokušavao sam da dobijem posao i kod splitskih ribara, ali ni tu nije bilo posla. Odlučio sam da se vratim.

Krenuo sam pješke u pravcu Omiša. Nastavio sam put dalje prema Imoćkom i Mostaru. I u Mostar došao sam pješke. Pošto ni ponovna traženja zaposlenja nisu dala rezultate, popeo sam se bez karte u voz za Sarajevo. Sjec sam u noćni voz smatrajući da ću tako moći nekako da se "prošvercujem". Konduktar me je pronašao i na jednoj stanici ispred Jablanice bio sam izbačen iz voza. Ponovo sam krenuo pješke za Jablanicu, Konjic i Sarajevo.

U Sarajevu sam tom prilikom posjetio vojnike Teofika Kadenića-Cinkaru, Asima Dedića-Šcrucu i Slobodana Kokanovića. Tu sam se zadržao dva dana i krenuo za Travnik. U Rajlovcu sam posjetio Nisima Baruha, fotografa iz Banje Luke, koji je tada služio u avijaciji. Poslije odsluženja vojnog roka Nisim je radio kao fotografski pomoćnik kod Lončarevića u Beogradu. Nakon dizanja ustanka, Nisim Baruh je otišao u partizane 1941. godine, a već je iduće godine poginuo kod Prnjavora kao borac Prve proleterske brigade.

Nisimova braća bila su: Jakica ~~Baruh~~ Baruh, Samuel Baruh (živi u Splitu), Braco Baruh (ubijen u logoru) i Izo Baruh (ubijen u logoru). Njegova sestra Dušanka udata je za nekog oficira i sada živi u Trebinju.

U Travniku sam radio kod pekara Mahmuta Višića. Mahmut je bio pekarski pomoćnik kod Ilije Maričića u vrijeme mog izučavanja zanata. Kao Banjalučanina i dobrog poznanika Mahmut me je srdačno primio i zadržao da kod njega radim. Iz Travnika sam pisao Suljici u Banju Luku. Ubrzo je on biciklom došao u Travnik. Na njegovu intervenciju, pošto smo bili nerazdvojni drugovi, krenuli smo zajedno u Banju Luku. Pošto

Sam radom kod Mahmeta Višića zaradio nešto novaca, Suljica i ja putovali smo vozom od Travnika do Jajca. Iz Jajca smo putovali vozeći se na biciklu uz uzajamno zamjenjivanje.

Krajem oktobra 1937. godine poslali su me na službu vojnog ruke u mornarici. Služio sam u Šibeniku. U vojsci sam ostao do 13. novembra 1939. godine.

U ljeto 1938. godine došao sam na odsustvo u Banju Luku. Došao sam u činu kaplara, a čir sam dobio kao dobar vojnik. U to je vrijeme jedna grupa naših drugova (Šoša i Drago Mežar, Tomáš Perović, Suljica Halalkić, Nazim Džabić-Did i Drago Slunjski) pripremala izlet čamcima u Jajce. Išlo se u dva čamca (nazvanih "Rat" i "Mir"). Sa ovom grupom krenuo sam i ja. S njima sam se u čamcu vozio do Crne rijeke, do tunela za Mrkonjić Grad. Oni su produžili put, a ja sam se vratio nazad. Oni su stigli u Jajce za, mislim, 5-6 dana. Bila je to turistička vožnja sa zastajanjima. U čamcima je bio pribor za kuhanje hrane, a i neophodna hrana. Bio je tu i pribor za pečenje ribe. Sjećam se kako se riba lovila kod Crne rijeke. Bio je to lijep, interesantan i zabavan izlet, koji ostaje u živoj uspomeni ne samo po pjesni i sviranju na gitari, već i zbog drugarstva i nezaboravnih zgoda.

Iz Šibenika bio sam prekomandovan u Štab mornarice u Zeman, negdje u proljeće 1939. godine. U Beogradu sam imao prilike da susretnem svoje drugove: Nisima Baruha, Avrama Levi-a, Filipa Macuru i druge.

Tri brata Avrama Levi-a i majka Sofija bili su ubijeni u logoru za vrijeme drugog svjetskog rata. Miko Levi bio je vulkanizer u Zagrebu, Dudo Levi bio je tašnar u Sarajevu, a Jakica Levi bio je uhapšen u Banjoj Luci i krajem 1942. ili početkom 1943. godine streljan kod Rebrovačke crkve. Avram Levi pod imenom Aco Simić živi sada u Beogradu (Karadžićeva br. 3. - stan 52. -).

(Prekid)

18. januar 1975. godine
Banja Luka

(Mustafa Kušnić)

(Nastavak IV.)

U Štabu mornarice u Beogradu bio sam devet mjeseci. U prvo vrijeme bio sam komandir straže, a kasnije izvjesno vrijeme ordonans kapetana bojnog broda, čijeg se imena ne bih mogao sjetiti. Kao ordonans imao sam mogućnost da stalno izlazim jer sam imao dozvolu stalnog karaktera za izlazak. Naime, dužnost ordonansa zahtjevala je da se ide i do stana, te je stalna dozvola za kretanje bila neophodna, a to mi je dobro došlo da bih se mogao nalaziti sa drugovima.

Kroz te i takve izlaske susretao sam često Filipa Macuru. Znam da je povremeno radio u "Politici". Naši su se razgovori o Banjoj Luci, našim zajedničkim poznanicima i drugovima. Njega je živo interesiralo sve što se odnosilo na društveni život u Banjoj Luci tako da sam mu govorio o svemu onome što su mi pisali drugovi.

Susretao sam se često sa Momrom Kaporom i Dževadom Ibrahimbegovićem. Obojica su studirali na Poljoprivrednom fakultetu u Zemunu.

Trebalo je da budem demobilisan 30. oktobra 1939. godine, ali je demobilizacija bila odložena zbog nacističkog napada na Poljsku. Ostao sam u vojsci još dvije sedmice tako da sam se u Banju Luku vratio tek 13. novembra 1939.

Suljica Halalkić, Nazim Džabić, Irfan Gvoždžar i drugi pripremili su mi civilnu odjeću da mi pošalju. Odjeća nije poslana zbog naredbe o odlaganju demobilizacije. Niko nije znao dokle će nas zadržati. Kada je uslijedila demobilizacija, civilnu odjeću pozajmio mi je Dževad Ibrahimbegović. Zbog toga drugovima u Banju Luku nisam ni javljao da mi šalju civilno odijelo. Zbog toga ih je moj dolazak u Banju Luku i iznenadio, a naročito Suljicu Halalkića.

Budući da nisam imao roditelje, drugovi su smatrali za potrebno da mi pomognu. Majka mi je umrla 1936. godine, a očuh je živio u veoma teškim materijalnim prilikama. Premda je očuh bio dobar čovjek, ipak nisam mogao od njega tražiti ono što on ne može dati. Zbog toga sam se i sam probijao kroz život i mnogobrojna lišavanja, ali sam u svakom momentu imao podršku od svojih drugova.

Po dolasku iz vojske bio sam prihvaćen u kući Su-

ljice Halalkića. Njegovi roditelji, Husnija i Zlata, imali su više djece: Ahmet (stariji brat Suljice, obučar) i sestre Lutva, Senija i još dvije mlađe. Sada, po dolasku, kao i inače, prihvatili su me kao člana porodice. Stanovali su u jednoj bosanskoj kući nad samim Vrbasom u ulici koja danas nosi ime Suljice Halalkića. U kući su bile tri prostorije za stanovanje i jedno predseoblje.

Husnija je bio tada penzioner, a radio je, mislim, kao pilanski radnik. Ahmet je tada već bio oženjen, a radio je u Trošarini gradskog poglavarstva.

Prvo jutro po mom dolasku krenuli smo Suljica i ja u grad. Suljica tada nije nigdje stalno radio. Radio je tu i tamo po jedan ili par dana gdje je kod privatnika mogao naći posao. Toga dana, 14. novembra 1939. godine, upoznao sam svoju buduću suprugu Stanu Pjevac. Ona je u Banju Luku došla 1938. godine iz Zagreba i zaposlila se kod Slavice Kremenović kao kućna pomoćnica. Odmah po dolasku uključila se u radnički pokret i radila kao član dramske sekcije "Pelagića".

Slavica Kremenović radila je kao činovnik u Bansknoj upravi. Budući da je u kući imala oca penzionera, kome je bila potrebna njega i uobičajeno pripremanje hrane, angažovala je Stanu da u kući radi dok je ona bila na poslu u Bano-vinskoj upravi. Stana je kao kućna pomoćnica bila socijalno osigurana, što je bilo veoma značajno, a imala je i obezbjeđenu hranu. Stana je spavala kod svoje drugarice Zore Uzelac, koja je stanovala na Hisetima preko puta kuće Fadila Maglajlića.

Slavica se zabavljala sa Feridom Hasanbašićem, a kasnije sa Munibom Maglajlićem. Slavica je po svojim političkim pogledima bila napredna i u njenom stanu su se okupljale sestre Levi, Stole Kovačević i drugi. Najčešće su kod nje dolazile sestre Levi.

Stana je o meni čula još dok sam bio u vojsci. O meni su joj pričali moji drugovi. To jutro, kada smo Suljica i ja izašli iz kuće, primjetili smo da se i Stana približava. Pričekali smo da se približi jer ju je Suljica već od ranije poznavao. Prilazeći, ona je rekla: "Je li to taj Mujica?".

Tako i tada smo se upoznali. Bilo je to samo poz-

nanstvo iz koga se tek kasnije razvilo zabavljanje. Medjusobno smo se približili jer smo se često nalazili i u "Pelagiću" i u Rađničkom domu. Postepeno, počelo je zabavljanje do koga je spontano došlo. Već krajem 1940. godine počeli smo zajedno živjeti. Našli smo kod jevrejskog groblja jednu sobicu i tu zasnovali bračni život.

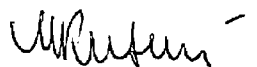
Po dolasku, kako sam već rekao, stanovao sam najčešće kod Suljice, ali sam ponekad spavao i kod ostalih drugova, naročito kod Nazima Džabića-Dida. U 1940. godini jedno tri mjeseca hranio sam se kod porodice Mežara.

Tražio sam lično i preko svojih drugova na sve strane bilo kakvo zaposlenje, ali ga nije bilo. Poslije izvjesnog vremena, kada smo se u stanu Slavice Kremenović našli Slavica, Stana, Munib Maglajlić i ja, zamolio sam ga da mi pokuša naći zaposlenje. Munib Maglajlić je tada radio kao tehničar u Gradskom poglavarstvu. Munib se stvarno angažovao i vezana izdejstvovao da budem primljen za fizičkog radnika u Gradsko poglavarstvo. Kao nekvalifikovani radnik radio sam najgrublje fizičke poslove čišćenja ulica i tzv. govedarnice, odnošenje smeća, rezanje i cijepanje drva itd. Radeći na ovom radnom mjestu upoznao sam se sa ing. Franjom Hurle. On me je često angažovao za geotehničke radove premjeravanja terena, naročito pri izgradnji gradskog vodovoda. Budući da sam mu bio simpatičan, a i vrijedan radnik, češće me je angažovao da bi me izvukao od težih fizičkih poslova.

S njim sam radio na poslovima izgradnje bunareva u Novoseliji, koje je on projektovao i bio nadzorni organ pri izgradnji. Ovi su poslovi za mene bili interesantni i bile mi je drago što me angažuje.

Kasnije sam bio korišten na poslovima u maltama na pregledavanju kola koja su ulazila u grad, a najčešće na malti u Bojića-hanu. Plata mi je tada iznosila dnevno 14 dinara. Na ovom radnom mjestu zatekao me je i rat.

Banja Luka, 7. februar 1975.-

(Mustafa Kušić)

(Nastavak V)

Zaboravio sam da spomenem Bora Ilića i moje poznanstvo s njim. Upoznao sam ga kao aktivistu KAB-a. Koliko se sjećam, bio je u užem rukovodstvu jer je bio veoma aktivan. Družio se sa svim naprednim radnicima i studentima. Svi su ga veoma cijenili kao pristupačnog i dobrog drugu. Ne znam s kim se najviše družio, ali mi se čini da je njegovo druženje bilo sa svima podjednako. Bavio se fotografijom i biciklizmom. Učestvovao je i na biciklističkim trkama. Sjećam se trke u Gornjem Šeheru u kojoj je i on učestvovao. Inače, bio je dobar sportista, a bio je i čvrste fizičke konstitucije. Imao je i svoj čamac za vožnju na Vrbasu.

Policiji je bio poznat po svojoj komunističkoj opredeljenosti. Svoja antirežimska opredeljenja uopšte nije prikrivao, kao i simpatije prema Sovjetskom savezu i komunizmu. Zbog toga je bio često i hapšen. Pričao mi je kako su ga tukli u policiji. Kad su ga tukli, kako mi je pričao, počeo je da pjeva državnu himnu "Bože pravde.." i tada su agenti prestajali da ga tuku. Ne znam da li je sve to tako bilo, ali je vjerovatno.

Obostrano smo se simpatisali. Volio sam da budem s njim u društvu. Vozio me je na motoru, a i davao mi je svoj čamac da ga koristim na Vrbasu.

Boro se zabavljao sa Smiljom Macurom. Proto Mirko Macura bio je protiv njihovog zabavljanja, vjerovatno zbog toga što je Boro bio poznat po svojim političkim stavovima. Ljeti u par navrata vozio sam Smilju u čamacu do Ade na Vrbasu, gdje ju je čekao Boro.

Kada je u avgustu 1936. godine Smilja putovala na dužnost učitelja u Slavoniju, Boro je došao na željezničku stanicu da je isprati. Tu je zatekao i njenog oca. Mislim da je proto Mirko Macura stavio neku primjedbu. Vjerovatno je došlo do nekog spora. Boro je izašao sa stanice, sjeo na svoj motor i odvezao se do današnje ulice Pave Radana koja prelazi preko pruge. Ostavio je motor i pošao u susret vozu. Na jedno desetak metara od prelaza ceste preko pruge u pravcu željezničke stanice, kada je nailazio voz stavio je glavu na tračnice. Voz mu je prešao preko vrata odvajajući glavu od

tijela. Tako je izvršio samoubistvo.

Vijest se odmah pronijela kroz grad. Među onima koji su odmah došli bio sam i ja. Sve nas je događaj duboke potresao, naročito one koji su ga dobro poznavali.

Sahrana je obavljena na pravoslavnom groblju. Sprovod je bio masovan. Bilo je mnogo vijenaca. Jedan od tih vijenaca nosio sam i ja. Bio je trnov ili glogov, a simbolizirao je njegov život, trnovit put. Ne znam ko je vijenac poručio ili izradio. Možda je to bio vijenac KAB-a, ali nisam siguran. Radnici, studenti, djaci i drugi građani došli su da ga isprate.

Budući da je policija očekivala da će sprovod biti svojevrsna manifestacija, cijeli je policijski i upravni aparat bio angažovan. Kada je povorka došla do groblja, nakon prolaska kevčega i vijenaca policija je pokušala da onemogući ulazak ostalih. Međutim, masa je svijeta probila kordon i ušla na groblje. Ne sjećam se više koliko je govora održano i ko ih je držao. Znam samo da nije bilo nikakvih incidenata i da je sve u redu prošlo.

Po povratku iz vojske konstatovao sam da se rad "Pelagića" proširio. Sekcije su bile brojnije i masovnije. Sve su sekcije uspješno radile. Zbog toga su za rad svih sekcija prostorije Radničkog doma već postale tijesne.

Mješoviti hor imao je mnogo članova. Od kako sam ja počeo pjevati u ovom horu, a to je bilo 1933. godine, hor je bio stalno mješovit. Sada je bio još brojniji. Predsjednik sekcije bio je Šoša Mažar, a dirigent Josip Kaplan. Pored "starijih" pjesama ("Radnički pozdrav", "Internacionala" itd.) na repertoaru su bile: "Pjesma banjalučkih radnika" (autor Toler), "Mi smo brod" (od Plećića), "Nabrusimo kose", "Mi iz Kuznjeca", "Volga, Volga", "Ej uhajam", "Horuk" itd. Na repertoaru je bilo, koliko se sjećam, jedno desetak pjesama. Tada sam vidio da i Šoša pjeva u horu. Dž tada nije pjevao. Predsjednik društva bio je Kasim Hadžić, a potpredsjednik Šefket Maglajić. U horu je nastupao i Rade Ličina.

Pokušao bih da nabrojim sve one koji su tada pjevali u horu: Slobodan Uzelac, Ibro Karabegović, Irfan Karabegović (nastupao kao solista), Ethem-Leda Karabegović, Ivica

Rolih, Jakob Šmit, Muharem Fazlić, Vlado Sabljčić, Rade Ličina, Rifet Plivac, Muharema-Harka Plivac, Šefik Muftić, Pero Kureljak, Ivica Kureljak (ne uvijek), Mujo Kušmić, Hamdija Kurjak, Milkan Tošić, Mirko Kovačević, Mehmedalija-Garo Selman, Mustafa-Čupo (prezimana se ne sjećam), Muharem Musić, Ibrahim Hamula, Muharem Spahić, Radomir Skakić, Dragica i Antonija Banušić, Branko Babić, Delić (imena se ne mogu sjetiti), Bole Albina, Bole Milena, Subha Grbić, Kovičjka Bjelajac (ubijena u logoru), Ševala Hadžić, Dara Ilić, Vhda Furlan, Katica Rolih, Rifet Pečenica, sestre Mila i Anđja (prezimana se ne mogu sjetiti), Aziz Muftić, Ferid Hasanbašić, Puda Postulka, Nijas Kurjak, Muhamed Rašić, neki Zalka, Delić (imena se sada ne mogu sjetiti) i još neki.

U dramskoj sekciji "Pelagića" tada su radili: Dževad Maglajlić, Rahmija Kađenić, Suljo Halalkić, Čamil Buće, Stana Kušmić (Pjevac), Sida Lenić, Sveto Dakić, Nazim Džabić-Did, Mirko Jovetić, Ankica Vasiljšin (poginula kao bolničarka u Srednjobosanskoj brigadi 1944. godine), Ibro Mešić, Mustafa Šanta, Kata Filipović (udata Džin), Ilija Paripović (bio u logoru), Zdravko Lastrić i još neki. Dramske su predstave režirali Josip Poutka i Dževad Maglajlić. Na repertoaru dramske sekcije bili su komadi: "Sluga Jernej", "Na sindžiru" i "Drveni crv".

U tamburaškoj sekciji "Pelagića" bili su: Drage Mažar, Drage Radovanović, Husein Osmančević, Kasim-Snočka Demirović, Mehmed Alagić, Medo Mešinović, Danilo Perović, Mustafa Gazić, Daniluk (stolarski pomoćnik, ali se imena ne sjećam), Dervišić (imena se ne sjećam), a i još neki.

U govorno-recitatorskoj sekciji bili su: Ljubica Mrkonjić, Mustafa Šanta, Radomir Skakić, Zoran Kovačević, Rade Ličina, Čamil Buće, Muharem Spahić, Ferid-Rozman Sačić, Rahmija Kađenić, Jela i Dara Ilić, Jela Miketa, Antonija i Dragica Banušić, Anto Marinić, Refik-Rone Muftić, Adem Čalma, Almaz-Juko Sarajlić, Idriz Poturović. Ovom sekcijom rukovodio je Vladeta Vasić, a i obezbjedjivao tekstove. Svi su ti tekstovi bili savremeni jer su tretirali savremene probleme. Sjećam se horskih recitacija: "Rudari", "Pekari", "Poplava".

Biblioteka "Pelagića" bila je smještena u Radničkom domu. Imala je preko 700 knjiga. Bibliotekom je 1938. godine rukovodila Stana Pjevac, a od 1939. godine rukovodjenje bibliotekom preuzimaju Drago Lang, Jusuf Selman i Slobodan Uzelac. Posebnim kanalom kolale su zabranjene, odnosno ilegalne knjige, među koje je ulazio i roman "Mati" od Gorkog.

Horoske probe održavale su se do dva puta sedmično, obično od 19 sati pa na dalje. Raspored je tako bio podešen da pojedine sekcije jedna drugoj ne smetaju. Međutim, nije se moglo izbjeći da često u isto vrijeme imaju vježbe. Takav je slučaj bio pred nastupe. Zbog toga su tamburaši često bili prisiljeni da vježbaju u hodniku.

Horovodja je od 1939. godine bio Josip Kaplan. Prije njega horovodje su bili: Kesić, Drago Šainović i Jarko Pleciti.

Uočavala se uska saradnja sa KAB-om. Mnogi članovi KAB-a bili su i aktivni članovi "Pelagića".

U "Pelagiću" je postojala i šahovska sekcija. No, o njoj ne bih mogao govoriti jer nisam dovoljno upućen u oblike rada i mečeve koje je sekcija organizirala.

"Pelagić" je organizirao i drugarske večeri u Radničkom domu, mislim četvrtkom. Obično se izlazilo sa jednim kraćim referatom o političkoj situaciji. Iza toga je slijedio ples u pratnji orkestra društva. Nije mi poznato ko je sastavljao ove kraće referate, ali znam da su ih čitali Rahmija Kadenić, Slobodan Kokanović, Kasim Hadžić i drugi.

Koliko se sjećam, u Upravnom odboru "Pelagića" bili su: Kasim Hadžić, Šefket Maglajlić, Šoša Mažar, Mirko Višnjić, Rahmija Kadenić, Miron Mandrović, Stana Pjevac (do 1939. god), Psutka Josip, Nazim Džabić, Pavo Radan, Čamil Buće.

U toku 1939. i 1940. godine "Pelagić" je intenzivnije djelovao na širem području Bosanske krajine. Uglavnom, išlo se u industrijska mjesta u kojima je postojao industrijski proletarijat (Jajce, Teslić, Prijedor, Ljubija, Bihać, Drvar, Bos. Krupa, Podgradci). U toku 1940. godine u Drvar se išlo dva puta. Takva orijentacija da se ide u mjesta gdje ima industrijskog proletarijata imala je svoju političku razloznost.

Zbog spriječenosti nisam lično išao u Jajce. Međutim, u julu 1940. godine išao sam u "Teslić". Ukrcali smo se

u jedan autobus i jedan kamion. Kamion je vozio, mislim, Šainović. U autobus su se smjestili žene i stariji drugovi, a svi ostali ušli su u kamion. u Tesliću smo bili lijepo dočekani. Priredbu smo dali u nekoj većoj sali. Dala se i dramska predstava, koliko se sjećam, "Sluga Jernej". Ja sam nastupio sa solo recitacijom pjesme "O klasje moje", a jedan mladi limar recitovao je drugu recitaciju, ali se ne sjećam koju.

Her je otpjevao više pjesama. Mislim da smo otpjevali više ruskih pjesama pored onih "standardnih" koje su skoro uvijek bile na repertoaru. Publika nas je oduševljeno pozdravila.

U toku boravka u Tesliću posjetili smo i Fabriku za suhu destilaciju. Na ovo gostovanje u Teslić sa nama su pošli: predsjednik Društva Kasim Hadžić, Osman Karabegović, Mirko Višnjić, Dušanka Kovačević, Slobodan Kokanović i Ivica Mažar. Mislim da su oni s nama pošli da bi sa odgovornim partijskim drugovima u Tesliću razmotrili neka pitanja partijskog rada i partijskog povezivanja. Pelazeći na ovo gostovanje "legalizirali" su svoj boravak u Tesliću.

I na naša druga gostovanja sa članovima "Pelagića" išli su drugovi iz partijskog i skojevskog rukovodstva da bi ostvarili kontakt sa sindikalnim i partijskim organizacijama. Ovakvim gostovanjima partijsko povezivanje se moglo maskirati, a da se i ne pominju efekti koji su nastajali poslije naših gostovanja. Najčešće su poslije naših gostovanja izbijali radnički štrajkovi i druge manifestacije sindikalnog i partijskog rada.

Koliko se sjećam, u toku gostovanja u Tesliću spavali smo po privatnim kućama, kućama naših simpatizera. Tamo smo se i slikali sa našim domaćinima.

(Prekid)

26. februara 1975. godine
Banja Luka

(Mujo Kušmić)

(Nastavak VI.)

Renije sam napomenuo da se 1940. godine u DRVAR išlo dva puta. Međutim, nije šš išlo dva puta nego jednom u 1940. godini, a jednom u ljeto 1939. godine. Ni na jednom od ovih goštovanja nisam bio pošto sam u oba puta bio odsutan iz Banje Luke. Pošto sam u 1940. godini bio iz Banje Luke odsutan u dva navrata, a zaboravljajući svoje odsustvovanje u 1939. godini, napravio sam ovu grešku.

Znam da smo u ljeto 1940. godine išli u BIHAĆ i BOS. KRUPU. Društvo "Pelagić" krenulo je prvo za Bihać. Znam da je bio jedan kamion, a za drugo vozilo ne bih mogao reći da li je bilo kamion ili autobus.

Priredba u Bihaću trebalo je da se održi u sali Samostana časnih sestara, u zgradi gdje se danas nalazi memorijalni Muzej ~~drugog~~ zasjedanja AVNOJ-a. Publika se već okupila, ali je izvodjenje programa bilo zabranjeno. Priredba se nije mogla održati jer političke vlasti nisu dale odobrenje zbog samog sadržaja programa sa kojim smo nastupali. Ostali smo neko vrijeme u prostorijama i pjevušili.

Ne sjećam se gdje smo te noći spavali. Vjerovatno da smo spavali kod naših simpatizera. Izjutra smo krenuli za Plitvička jezera noseći zaklane janjce koje su nam, koliko se sjećam, naši domaćini pripremili. Te smo janjce pekli na Plitvičkim jezerima u drugarskom raspoloženju društvenog izleta. Na reverima smo imali crvene trake dužine oko 10 cm. na kojima je pisalo RKPĐ "Pelagić". Kupali smo se i vozali u čamcima, a neki od nas na drvenim trupcima. Među onima koji su se vozali na drvenim trupcima bio sam i ja. Koliko se sjećam, sa nama su bili i drugovi iz Bihaća. Dan smo proveli u divnom ambijentu, u pjesmi, svirci, drugarskom raspoloženju. Tada sam zapazio da na Plitvicama nije bilo mnogo drugih gostiju i da je hotel izgorio.

Kao predstavnik ženskog pokreta s nama je putovala Vahida Maglajlić. Putovali su i Kasim Hadžić, Slobodan Kokanović, Rađe Ličina, Josip-Šoša Mažar i drugi. Mislim da je bio i Šefket Maglajlić.

Dok smo se mi nalazili na Plitvičkim jezerima

na izletu, izravno je za Bos. Krupu iz Bihća otputovao Slobodan Kokanović. Možda je još neko s njim otputovao u šta nisam sasvim siguran. Ipak je vjerovatno da je još neko s njim išao. Trebalo je izvršiti sve potrebne pripreme oko našeg dolaska i organiziranja priredbe. Prije svega, trebalo je dobiti odobrenje za nastup.

Prema planu trebalo je da u Bos. Krupu doputujemo još u toku dana. Međutim, nešto nas je spriječilo i mi smo doputovali kad se već smrklo, odnosno pred sam nastup. Po dolasku saznali smo da je velika masa svijeta izašla na cestu da nas pred ulazak u grad dočeka. Bilo je nekoliko stotina ljudi iz grada i okoline. Pošto na vrijeme nismo pristigli vratili su se pred zgradu gdje je trebalo da se održi priredba.

Pred salom gdje je trebalo da se održi priredba, a možda je to bilo i kino, dočekala nas je masa svijeta. Međutim, saznali smo, odobrenje za davanje priredbe nije bilo dato. Naši drugovi, naši domaćini i publika insistirali su da se odobri nastup. Kasim Hadžić, Šoša i Kokan vodili su neke pregovore sa predstavnicima vlasti. Istovremeno je i publika insistirala da se program izvede. Publika se nije rasturala već je čekala rezultat pregovaranja. Vlasti nisu htjele dati odobrenje za predloženi program insistirajući na njegovoj izmjeni. Poslije mnogo natezanja dobiveno je odobrenje. Ne znam da li su za odobrenje drugovi dali neka obećanja ili garancije, ali pripremani program nije pretrpio bilo kakve veće izmjene.

Kasim Hadžić kao predsjednik društva održao uvodni govor u kome se osvrnuo na političku situaciju u zemlji i svijetu naglašavajući potrebu suprotstavljanja nadirućem fašizmu, jedinstva svih naprednih snaga na liniji Narodnog fronta itd. Ukazao je u kakvoj se političkoj situaciji nalazi naša zemlja, a u kakvom položaju radnička klasa i svi oni koje režim ugnjetava. Posebno se osvrnuo na politiku vlade Cvetković - Maček koja ne djeluje u interesu naroda. Njegov je govor bio oduševljeno pozdravljen, a isto tako i naš umjetnički program. Bilo je očigledno da je cjelokupni naš nastup naišao ne samo na odobravanje od strane publike, nego i na punu podršku onoj političkoj

noti s kojom je bio protkan cjelokupni sadržaj. Program je bio tako koncipiran da je bio prožet idejnošću. Zbog toga nam je bilo i drago da smo bili oduševljeno primljeni.

Ne sjećam se da li smo u Bos. Krupi prenoćili. Mislim da smo se istu večer vratili nazad.

Iste godine u jesen išli smo u LJUBIJU i PRIJEDOR. Prvo smo išli u Ljubiju. Program je bio isti kao i na prethodnom gostovanju. Radnici Ljubije vanredno su nas i dočekali i primili. Smjestili su nas po kućama, gdje smo i spavali. Teško je moguće opisati kako je publika u Radničkom domu primila naš program jer je ljubijski proletarijat bio oduševljen i našim dolaskom i samim programom.

Sutradan smo iz Ljubije otputovali za Prijedor. I ovdje nas je publika vanredno primila i pozdravila naš nastup. Za ovo gostovanje u Prijedoru vezan je jedan poseban doživljaj kada smo se istu večer vraćali u Banju Luku.

Neko je od naših drugova znao da se u blizini ceste Prijedor-Banja Luka u nekim zgradama nalaze neki radni bataljoni sastavljenih od naprednih radnika, koje su smjestili u neku vrstu konc-logora. Neke zgrade ili kasarne bile su ograđene bodljikavom žicom i u njih su kao u zatvore smjestili "mobilisane" napredne radnike.

Poslije programa u Prijedoru, negdje oko 23 sata, naša su vozila stala pred ovim logorom. Otpjevali smo Internacionalu i još neke borbene pjesme. U vedroj noći opazili smo da su se pojavili na prozorima otpozdravljajući stisnutim pesnicama. Ovaj je momenat za sve nas bio veoma dirljiv.

Nakon otpjevanih pjesama odmah smo produžili put za Banju Luku. Bili smo sretni zbog uspješnih nastupa, naročito zbog toga što smo program izvodili zbog radnika i za radnike. Bili smo zaista radničko društvo.

U novembru 1940. godine "Pelagić" je organizirao priredbu u sali Hrvatskog doma. Križarsko ustaški elementi pokušali su da spriječe naš nastup. Da bi spriječili dolazak publike prosuli su ispred Hrvatskog doma amonijak. No, to nije bilo sve. Namjeravali su da izvrše neku diverziju i na pozornici, ali je to na vrijeme bilo osujećeno. Zbog svega toga bili smo prisiljeni da za vrijeme izvođenja programa postavimo straže i ispred same zgrade, a i na ulazu u Hrvatski dom.

Program je uspješno izveden. Na ovoj je priredbi prvi put nastupio omladinski (šegrtski) hor bez svog horovođe Drage Mažara, koji se tada nalazio u koncentracionom logoru u Ivanjici. Bio je to svojevrsan protest jer su time dali na znanje da im je horovođa uhapšen. Omladinski hor bio je oduševljeno pozdravljen. Ovak je hor formiran ~~1938~~ 1939.

U logoru u Ivanjici bili su tada Kasim Hadžić, Drago Mažar, Slobodan Kokanović, Ethem-Leda Karabegović, Ivica Tukić, Idriz Maslo, Anto Jurinčić i Irfan Karabegović.

Krajem 1940. godine vlada Cvetković-Maček zabranjuje djelatnost naprednih radničkih društava i organizacija Nezavisnih sindikata. Bio je zabranjen legalan rad "Pelagića", KAB-a i ženskog pokreta, a početkom 1941. godine i radničkog sportskog društva "Borac".

Prije nego što će uslijediti zabrana rada, početkom februara 1941. godine "Borac" je održao svoju zabavu u Hrvatskom domu. Na ovoj zabavi program su dali članovi "Pelagića". Zabrana rada "Pelagića" nije mogla da spriječi okupljanje članova. Za ovu priredbu pomagao je u uvježbavanju hora Ivica Mažar. Ne sjećam se da li je tada Kaplan uvježbavao hor, kao i mjesta gdje smo pred nastup uvježbavali. Pretpostavljam da smo probu održali u Hrvatskom domu, ali u tome nisam siguran.

Na ovoj priredbi "Borca" referat je podnio Nike Jurinčić, tada aktivni član nogometne ekipe. U tom referatu da je osvrtao na političke prilike i dao ocjenu odnosa političkih vlasti prema svemu onome što je radničko i progresivno. Naročito je naglasio da je vlada nastojala da onemogućiti klasni radnički pokret zabranjujući rad sindikatima i radničkim društvima.

Agenti su pokušali da ga u predavanju ometu i spriječe, ali je publika insistirala da nastavi svoje izlaganje. Priredba je uspjela. Već idućeg dana Niko je bio uhapšen i osuđen na, čini mi se, 15 dana zatvora. Sve je to bila posljedica njegovog istupa i njegove osude političke prirode od strane buržoaskog režima.

(Prekid)

27. februar 1975. godine

(Mujo Kušmić)

(Nastavak VII.)

Koliko se sjećam, 1940. godine u Hrvatskom domu održao je neko predavanje Feliks Nieszielski. Ne bih se mogao sjetiti teme ovog predavanja i da li je bilo oglašeno. Vjerovatno nam je rečeno da gojemo na ovo predavanje jer je tematika bila vezana za Markea i marksizam. Znali smo da je Feliks bio vođa križarske organizacije i da je njegova politička orijentacija bila profašistička. Oko njega i istomišljenika okupljali su se hrvatski nacionalisti.

Sala Hrvatskog doma bila je ispunjena do posljednjeg mjesta. Križari i crkva postarali su se da predavanje bude dobro posjeđeno od svih onih na koje su oni računali. Njihovo je djelovanje inače bilo usmjereno da na vjerskoj liniji ostvaruju i svoj politički uticaj. Sve nam je to bilo poznato pa smo i došli da ometamo. Iz naše grupe u jednom dijelu sale koncentrisali smo se Suljica Halalkić, Nazim Džabić-Džd, Nijaz Todorovac, Meho Coco, Osman Malkić-Maga, Jovo Savinović, ja i još neki. Bilo je i drugih grupa iz naših redova, ali se ne sjećam ko je sve bio prisutan.

Kad je bilo uočeno da Feliks u toku svog izlaganja izvrće marksističko učenje, pravili smo upadice i bučno reagirali. Međutim, ustaškokrižarske grupe za to su se već pripremile i počele isbacivati iz sale sve one koji su ometali tok predavanja. Tako smo se jedan po jedan našli izvan sale. Među nama bio je ^{Alojz} ~~Križar~~ Perković, učenik ^{Zanatske} ~~tehničke~~ škole koga smo obrađivali u političkom smislu. Kod njega smo uočavali jednu notu nacionalizma koja još nije bila naglašena, ali je bila prisutna. Smatrali smo da ćemo ipak uspjeti da postepeno taj nacionalizam surbijemo. Međutim, u tome smo se prevarili. Naša su se očekivanja temeljila na činjenici da je neko vrijeme bio na robiji u vrijeme dok je služio u mornarici. Kad je bio osuđen Karlo Roje kao aktivni mornarički podoficir, bio je osuđen i ^{Alojz} ~~Križar~~ Perković. Međutim, religiozni uticaj je prevagnuo i ^{Alojz} ~~Križar~~ će se "istaci" u izbacivanju svih nas koji smo ometali predavanje.

Tada smo do kraja postali svjesni činjenice da nismo ništa postigli kod ^{Alojz} ~~Križara~~ i da je on za nas izgubljen.

Ispravke:

Od tada s njim smo prekinuli svaku vezu. Kada je uspostavljena ustaška vlast 1941. godine i on je postao ustaša.

U gužvi nismo se mogli fizički suprotstaviti jer su se križari dobro organizovali, a bilo ih je i više. Pošto je to bila i njihova publika nismo željeli da pravimo veću gužvu. Postigli smo ono što smo htjeli.

Želio bih nešto da kažem i o izletu u Trapiste. Ne sjećam se kako je organiziran izlet i kako je za to nama javljeno. Uglavnom, zakazano je da se pojedinačno i u grupama krene u Trapiste. Dan je bio sunčan, majski dan 1940. godine. Nakon prelaska mosta zašli smo u šumu. Više kantine na jednom preplanku, koliko se sjećam, okupilo se mnoštvo radnika, studenata, đjaka, građana oba pola i različitog uzrasta. Bilo je nekoliko stotina prisutnih. Kada smo se već okupili isturene su straže, osmatrači koji su dobili zadatak da nas upozore na slučaj nailaska agenata i policije. Zbor je otvorio Pavo Rađen i održao kraći govor. Posle njega govorio je Osman Karabegović. Ne mogu se sjetiti još dva govornika, ali pretpostavljam da su to bili Kasim Hadžić i Muhamed Kasas. Govorilo se o političkoj situaciji u svijetu i zemlji, nadirućoj opasnosti od fašizma, potrebi objedinjavanja snaga u okvirima Narodnog fronta, jedinstvu naprednih snaga,

Nakon završetka govora svratali smo se u redove i sajednički krenuli prema mostu u Trapistima. U hodu u koloni pjevali smo naše borbene pjesme, a naročito pjesmu "Nabrusimo kose", koja je izražavala naša raspoloženja.

Naše drugarice napravile su bukete poljskog cvijeća. Jedan veći buket cvijeća nosila je Ševala Hadžić. Kad smo naišli na most primjetili smo na mostu dva agenta. Jednog od njih sam poznavao. Zvali smo ga "Dvica". Znam da nisam zapazio Kolonića, starog poznanika naše grupe.

Ševala je bila negdje u sredini kolone. Čelo kolone već je prošlo pored agenata koji su stajali na mostu i posmatrali. Kad je naišla Ševala, jedan od njih pokušao je da joj iz ruke otme buket cvijeća. Da to spriječe, Ševali su priskočili da joj pomognu Šoša, Suljica Halalkić i svi drugi koji su se tu našli. Ševala je nadriala buket cvijeća. Budući da nas je bilo mnogo, agenti su se vje-

rovatno uplašili od tolike mase ljudi da bi dalje insistirali na onome što su pokušali. Kad smo prešli na lijevu stranu Vrbasa razbili smo se u grupe i tako u grupama okolišno došli u grad jer smo pretpostavljali da bi nas agenti i policija u većem broju mogli čekati kod malte ili u Bojića hanu. Bila je to nužna mjera opreza.

Dakle, toga dana sve je prošlo bez incidenata. Uveče smo se po ustaljenom običaju našli u Radničkom domu.

Sa Šošom sam se dobro upoznao kroz rad u "Pelaću", gdje sam bio zamjenik njegov u horskoj sekciji na evidentiranju dolaska članova i sličnim poslovima. Jedno vrijeme sam se i hranio u porodici Mažar, a i drugovao sam sa Šošinim mlađim bratom Dragonom. Kroz sve to Šoša je i stekao povjerenje u mene, a ja sam ga sa svoje strane neobično cijenio zbog njegovih izuzetnih organizatorskih i drugih sposobnosti, a naročito dosljednosti.

Jednog dana, negdje u proljeće ili ljeto 1940. godine, Šoša mi je saopštio da je partijska organizacija razmatrala moj rad i donijela zaključak da me primi za kandidata. Osjećao sam se ponosan što su drugovi imali povjerenje u mene i moj rad. Tom sam prilikom rekao Šoši da mi je čudno da od mojih desetak naprednih drugova (Suljica, Nazim Džabić, Drago Mažar, ^{Nijeg} ~~Bratko~~ Todorovao, Osman Malkić i drugi) budem samo ja kandidat, a ne i oni. Računao sam da su oni od mene bolji i u radu u radničkom pokretu prekaljeniji, a naročito Suljica koja se posebno isticao u sukobima sa policijom i agentima u raznim demonstracijama, štrajkovima itd. Šoša mi je objasnio da će i oni doći na red, a da se ja od ovog trenutka smatram kandidatom KPJ. Pomenio je da će on lično raditi samom i upoznati me o svemu onome što je potrebno da znam kao kandidat (partijske obaveze i zadaci, konspirativni rad itd.). Tako je počelo moje temeljitije političko obrazovanje. Nabavljao mi je partijski materijal i davao konkretne zadatke na pisanju parola po zidovima, rasturanju letaka, ponašanju itd. Poslije ovog saopštenja pozvao me je na dva sastanka koja su održana u kući braće Delić na desnoj strani Vrbasa. Na ovim sastancima bili su prisutni: Šoša, Niko Jurinčić, Hamdija Delić, Slavko Sladković (stolar) i još neki. Uglavnom, na oba ova sastanka davani su konkretni zadaci koje je tre-

Ispravka imena:

Ispravka

balo realizirati. Za svo to vrijeme dok su trajali sastanci majka Delića, mislim da joj je ime bilo Rasema, sjedila je kraj prozora i osmatrala prilaz kući da nas neko ne bi iznenadio.

Želio bih nešto da kažem o porodici Mažar, koju sam dobro upoznao. U porodici su vladati primjerno harmonični odnosi između svih članova u toplini porodičnog ambijenta. Tu je atmosferu svojim ponašanjem i radom stvarala i majka Marija, koju su djeca poštivala i volila. Svi su bili muzikalni i vesele prirode. U mnogim prilikama gledao sam ih kako zajednički koncertiraju: Šoša gitaru, Ivica violinu, Drago harmoniku, a Nada bubanj. Jednom prilikom porodični orkestar je svirao i pjevao pjesmu "Ah, ti stjep širokaja", dok im je majka Marija uz osmjeh i toplinu govorila "O, draga djeco moja!". Ovakvi trenuci ostaju nezaboravni.

Šoša je tada povremeno radio kod Bešlića na valjku, Ivica studirao Ekonomski fakultet u Zagrebu, Drago pohađao Zanatsku školu, a Nada neku srednju školu. U kuću je česte dolazio i njihov stariji brat, Boško Mažar, s kojim su braća često vodili žučne polemike oko ocjene političke situacije u zemlji i svijetu. Inače, razmatranje političke situacije bila je skoro svakodnevna praksa. Imam utisak da je Bošku nedostajala ona revolucionarnost koju su posjedovala braća Ivica, Šoša i Drago i sestra Nada. Mislim da je Boško tada radio kod Milanovića sa strojem za pravljenje leda. Majka Marija je tada kod sebe držala svoju unuku Nenu, kćerku Boška, koju je početkom 1942. godine povela sa sobom u partizane.

Šoša, Ivica i Drago često su odvođeni u policiju na saslušanje ili zatvor, a majka Marija se uvijek u takvim prilikama energično suprotstavljala agentima. Sve je tegobe u životu ona stočki podnosila, a za djecu je bila i otac i majka, a ponajviše drug. Sa malom penzijom izdržavala je cijelu porodicu i uvijek je bila spremna da ono što ima sa drugima dijeli. Uvijek je bila spremna da prihvati sve drugove svojih sinova i da ih pogosti, da im pruži svoju toplinu i gostoljubivost. Sa sredstvima je morala da krajnje štedljivo raspolaže da bi izdržavala cijelu porodicu. Bila je u svakom momentu spremna da drugima pomogne.

Posjetio sam je u Benakovcu u Podgrmeču krajem 1942.godine. Da se tu nalazi rekao mi je Šoš. Kada sam je posjetio bila je bolesna. Bilo joj je veoma drago što me ponovo vidi. Majka Marija umrla je u Koričanima u Centralnoj Bosni 1943.godine.

Mirko Višnjić bio je član uprave "Pelagića" i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Banjoj Luci. Radio je u Socijalnom osiguranju kao službenik. Iznenadno je umro. Za sve to je bilo neočekivano jer nije poboljšavao. Njegova žena bila je Jela Niketa, koja je bila član "Pelagića" i aktivan igrač ženske ekipe hasene u "Borcu". Otac joj je bio stražar u Crnoj kući. Kada sam došao iz vojske oni su bili već vjenčani. Koliko mi je poznato, stanovali su u današnjoj ulici Rađe Ličine. Mirko Višnjić bio je miran i staložen čovjek. Kao drug bio je veoma pristupačan. Sa "Pelagićem" išao je na gostovanja van Banje Luke. Često je dolazio i u Rađnički dom. Najčešće je bio u društvu sa Pavom Rađanom, Šefketom Maglajlićem, Kasimom Hadžićem, Kokanom, Muhamedom Kazanom, Šošom, ali mi nije poznato s kim se uže družio.

Njegova je sahrana bila veoma velika. Bilo je mnogo vijenaca. Policija je bila veoma angažovana. Sahranjen je na pravoslavnom groblju. Od njega se na grobu oprosti Slobodan Uzelac. Zatim je hor "Pelagića" otpjevao "Lanjinov posmrtni marš". Sve je prošlo bez incidenata. Ne znam ko je fotografisao, ali je bilo mnogo fotografija sa ove sahrane.

Interesantno je da smo poslije Oslobođenja u ustaškoj policiji našli jedan broj fotografija sa ove sahrane na čijim je poleđjinama bilo označeno ko je ko na fotografiji. Vjerovatno da su na taj način putem umnožavanja dolazili do slika lica koja su se nalazila u partizanima.

Krajem novembra ili početkom decembra 1940.godine čekali smo na Željezničkoj stanici dolazak naših drugova iz logora u Ivanjici. Bili smo obavješteni da će oni doći i došli smo masovno na stanicu. Zapanili smo i prisustvo agenata. Kad je voz ušao na stanicu primjetili smo da iz kompozicije ne izlaze oni koje smo očekivali. Tek kasnije smo doznali da ih je policija odvela na suprotnu stranu, na izlaz prema parku. Koliko mi je poznato odveli su ih izravno u policiju, a zatim

pustili kućama. Zbog toga nisu ni izašli na glavni izlaz. To je policija uradila plašeći se d monstriranja ili manifestacije u prilog oslobođenih logoraša.

U decembru 1940. godine preko Socijalnog osiguranja poslali su me na oporavak u Kasindo, lječilište za plućne bolesnike u blizini Sarajeva. To imam da zahvalim ljekarki dr Ripkin, kojoj sam predočio teško materijalno stanje i naporan fizički rad. Saslušala me je i pregledala, a nakon toga dala uputu za "liječenje" mada nisam bio bolestan, što je i ona znala. Tamo sam ostao nešto više od mjesec dana.

Doktorica Ripkin i sama je radila u ženskom pokretu u Banjoj Luci. Zbog toga je i imala ovakvo razumjevanje za radnike. Međutim, kada sam došao u Kasindo i kada su me pregledali konstatovali su da nije bilo opravdano moje upućivanje u ovo lječilište. Ipak su me zadržali jer nije bilo njihovo da stavljaju primjedbe na zvanično upućivanje.

Prije samog dolaska u Kasindo ne sjećam se ko me je od drugova uputio da prenoćim kod obučarskog pomoćnika Ahmeta Kadića iz Sanskog Mosta. Ahmet je već tada bio vezan za radnički pokret u Sarajevu. Primio me je lijepo. Kod njega sam i prenoćio. Dok sam se nalazio u Kasindolu on mi je slao ilegalnu štampu koju sam tamo rasturao. Poslao mi je i neku vrstu referata, odnosno materijal sa tematikom o omladinskom pitanju. Uzgred pominjem, da je Ahmet nosilac Partizanske spomenice iz 1941. godine.

Zbog ovog ilegalnog materijala koji sam dobivao od Ahmeta Kadića našao sam se u nezavidnoj situaciji koja je mogla imati i veće posljedice. Naime, jednog dana ležao sam u krevetu i čitao ovaj materijal. Našao je ljekar i jedan čovjek koji je inače ušao pacijente. Ljekar mi je iz ruku istrgnuo materijal i, kada ga je pregledao, upitao odakle takav materijal kod mene. Napravio sam se naivan i odgovorio da sam ga našao prilikom pravljenja kreveta i da sam ga iz radoznalosti počeo čitati jer me je zainteresirao. I pored mog protesta, ljekar je ovaj materijal oduzeo i odnio sa sobom. Neposredno iza toga pozvan sam na razgovor kod primarijusa. Znao sam da me zbog ovoga zovu. I njemu sam dao iste obavještenje. Primarijus mi je tada rekao da je takav materijal zabranjen. Slijedilo je obavještenje da se takav materijal ne donosi u

bolnicu i da je uopšte zabranjeno takav materijal čitati.

Stekao sam uvjerenje da je povjerovao da sam slučajno našao ovaj materijal. Možda ni on nije želio da se o ovome govori, odnosno želio je da sve zataška.

Ipak, nisam bio sasvim siguran jer je u krugu bolnice bila i žandarmerijska stanica. Pretpostavljao sam da ovo može doći do ušiju žandarmeriji, a preko nje i do policije. Zatražio sam da me primi primarijus. Objasnio sam mu da želim da me pusti kući jer imam problema u porodici. Bez ikakvih primjedaba dao mi je odobrenje. Bez ikakvih primjedaba dobio sam otpusnicu. I primarijus je želio da me se što prije riješi, a ovaj moj prijedlog dobro mu je i došao.

Iskreno rečeno, plašio sam se povezivanja ovog slučaja sa jednim prethodnim kada sam sa još nekolicom drugova bio inicijator akcije za poboljšanje hrane. Tada smo čak prijetili da ćemo organizirati štrajk ako se hrana ne poboljša. U bolnici je tada bilo dosta ljudi iz Srbije. Po svojoj političkoj orijentaciji bili su progresivni i bili spremni na organizovanje štrajka. Sama logika razmišljanja povezuje ova dva slučaja. Zbog toga sam i odlučio da se što prije uklonim iz ove sredine.

Čim sam došao u Sarajevo Kadića sam o svemu obavjestio. I njegovo je mišljenje bilo da sam dobro postupio. Na polasku za Banju Luku dao mi je neki ilegalni partijski materijal koji je trebalo predati Rudi Kolaku. Iz ovoga sam zaključio da je Kadić imao neku značajniju ulogu u rasturanju partijske gradje.

(Prakić)

1. mart 1975. godine

(Mujo Kušnić)

(Nastavak VIII.-)

Nije mi poznato kada je policijski agent Simić došao u Banju Luku i gdje je prije bio. Njegovo uže društvo u kome se kretao bili su ljotičevci, sinovi pekara Gotovca, neki Labud i drugi. Dobro je poznavao našu grupu, a sam je učestvovao i u hapšenju Suljice Halalkića. Stekao sam utisak da smo mu bili trn u oku i tražio je bilo kakav izgovor da bi nam napakostio ili našao razlog da interveniše

Jedan takav slučaj želio bih opisati. Jednom prilikom, predveče u suton, vraćali smo se iz Gornjeg Šehara Suljica, neka djevojka Hipka i ja. Došli smo na korzo u šetnju i uobičajeno razgovarali. Hipka je bila između nas dvojice. Iz suprotnog pravca naišao je agent Simić. Normalno bi bilo da je prošao pored nas. No, on je imao drugu namjeru. Bahato je i nasilno prošao između nas u svjesnoj namjeri da nas razdvoji, da pokaže svoju moć i policijski autoritet pred kim se svi moraju sklanjati. Pri tom prelazu namjerno je laktom i ramenom zakačio Hipku i pri tom je malo odgurnuo. Bilo je sasvim očito da je to bilo izazivanje da bi došlo do reagiranja koje bi išlo njemu u prilog, u prilog njegove namjere da pokaže svoju moć. Mi smo se samo pogledali i nismo reagirali. Na Suljici se vidjelo da se s naporom susprezao jer ovo nije bio jedini slučaj izazivanja od strane Simića.

Kad je već pala noć, okupili smo se pred poslastičarnicom "Ninon", koju su držali braća Muhsinović u jednoj od starih zgrada na mjestu gdje se nalazi današnja Pošta kod stare željesničke stanice. U aleji pod kestenjem kod poslastičarnice "Ninon" svake večere redovno smo se sastajali. Tako je bilo i te večeri. Tu smo se našli: Suljica Halalkić, Drago Mažar, Nijaz Todorovac, Nazim Džabić, Osman Maglajlić (koga smo zvali: Kadija), Mehmed Coco i ja. Te večeri nije bilo Veka, koji je inače s nama bio stalno u društvu, kao i Ivica Rolih i Ćamil Bučo. Suljica ih je obavjestio kako je agent Simić ponovo izazivao i dao je prijedlog da bi agenta trebalo istući. Svi su taj prijedlog prihvatili.

Odluka je pala da se to obavi još iste večeri. Znali smo da se on još nalazi na korzu i da će naići. Bez mnogo riječi sporazumjeli smo se da ga svi zajedno okružimo

kad naiđe. Korzo je bilo puno svijeta. Kada je Simić naišao, stali smo pred njega i bez riječi ga okružili. Suljica je prišao i pesnicom ga udario pod bradu. Simić je odmah pao jer je udarac bio veoma jak. Drago Mažar je malo negom stao na njega, a mi smo ga, kako je ko stigao, po jednom ili dva puta udarili rukom ili kapom. Odmah smo se razbježali. Simić se počeo derati i od straha i od udaraca. Potrčali smo prema hausterima i kroz dvorište prošli prema željezničkoj stanici, odnosno pruzi i glavnom gradskom parku. Ponovo smo se okupili kod glavnog gradskog mosta. Tu je takoreći bilo naše "rezervno" sastajalište. Sastali smo se da prediskutujemo o svemu i da se dogovorimo šta dalje treba raditi. Zaključili smo da sve ovo nije bilo bezazleno i da će agent Simić doći da uhapsi Suljicu. Znali smo da preko ovoga on neće preći i da bi bilo bolje da se Suljica sam prijavi policiji i da objasni uzroke i povod napada na agenta. Bilo je sasvim sigurno da će agent Simić sa svojim policijskim kolegama doći do kuće Halalkića i da će tamo pred majkom Suljice napraviti scenu. Da do toga ne bi došlo, bilo bi ipak bolje da Suljica ode da se prijavi. Suljica je to prihvatio.

Tu se našao i Suljičin brat Ahmet Halalkić, koji je odmah čuo sa incident na korzu jer je vijest da je agent izmalažen brzo proletila.

Suljicu su odmah strpali u zatvor. U zatvoru je odležao deset dana. Policija druge nije zatvarala jer je Suljica rekao da je sam istukao Simića jer je bio izazvan.

Poslije ovog slučaja, bar prema nama, agent Simić više nije bio bahat i nije nas više izazivao. Držao se od nas po strani, ali smo znali da slučaj nije zaboravio i da bi želio da nam se osveti.

Simić nije dolazio u Radnički dom, bar ja se toga ne sjećam, ali su dolazili agenti Kolonić i neki "Dvica", kako smo ga inače zvali. Poslije ulaska Njemaca u Banju Luku Simića su ustaše zatvorili u Crnu kuću sa još nekim ljudima. Nije mi poznato šta je kasnije s njim bilo.

U 1940. godini partijska organizacija u Banjoj Luci naročito je bila aktivna. Štampani su i rasturani razni letci i drugi politički propagandni materijali. Sjećam se da sam lično dijelio letke pred Tvernicom duvana. Stajao sam pred

vratima i stavljao letke u ruke svima onima koji su izlazili. Letke sam dobio od Kekana i raspored da ih dajem u ruke radnicima pred Fabrikom duvana.

Poslije ovoga, neke letke bacali smo u toku noći po cijelom gradu. Ove su letke grupe svuda rasturale u isto vrijeme kako je dogovoreno. Ja sam letke rasturao preko Vrbasa u današnjoj ulici Nurije Pezderca i Fahreta Dedića. Kad smo pobacali letke skupili smo se na korzu u očekivanju da vidimo kako će političke vlasti reagirati kad doznaju za masovno rasturanje letaka. Nije prošlo mnogo vremena kada smo primjetili uznemirenost i užurbanost policije i agenata. Gledali smo kako su se rastrčali po gradu. Među njima primjetili smo i agenta Radića, koji je 1940. godine došao iz Srbije u Banju Luku. Mislim da je bio neki šef grupe agenata, a vozio je motocikl sa prikolicom sa strane.

Pisali smo i parole po zidovima privatnih kuća i nadleštava, svuda gdje je bilo dostupno da se pridje i gdje je parola bila vidljiva. Parole smo pisali u toku noći. Za pisanje parola koristile su se boje. Sjećam se nekih parola: "Dole reakcija!", "Dole vlada Cvetković - Maček!", "Dole skupoća", "Dole izdajice naroda!", "Zemlja je u opasnosti!" itsl. Meni i mojim drugovima bilo je drago da posmatramo kako su se policijski organi angažovali u njihovoj akciji brisanja ovih parola.

Više nas bilo je angažovano u radu sa mladim drugovima, naročito šegrtima. Akcija je bila usmjerena na njihovo povezivanje sa radničkim pokretom. Trebalo ih je pripremati za njihovo uključenje u politički rad zajedno sa starijim drugovima. Sa njima se razgovaralo o političkim problemima i odnosima, pozivani su u Radnički dom, davane su im knjige i druge publikacije na čitanje, a i prerađivao materijal. Ja sam imao jednu mladih radnika šegrtu sa kojom sam bio zadužen. U grupi su bili: Drago Raković, Avdo Ikan, Mravac-Šiljo (paznirana se ne sjećam, poginuo je u partizanima), Hamdija Bradalo (poginuo u partizanima) i još neki. Svi su pohađjali zanate. Omladinski materijal za politički rad dobivao sam od Slobodana Uzelca. U tom materijalu pisano je o eksploataciji šegrtu od strane poslodavaca, bogaćenju kapitalista na račun rada šegrtu i radnika, zadacima mladih radnika, predstojećoj

ratnoj opasnosti itd. Ovakvih grupa mladih radnika bilo je više u Banjoj Luci. Cilj i smisao ovakvog rada bio je da se razvija klasna svijest kod mladih radnika da i oni zajedno sa svojim starijim drugovima učestvuju u sindikalnim akcijama i političkom radu.

Ovakvih grupa bilo je preko Vrbasa, u centru grada, Gornjem Šeheru itd. Preko Vrbasa sa ovakvim grupama su radili: braća Odić, Jusuf Selman, Karabegović-Četvrtica, Nikić Gusti i drugi. U samom gradu radili su Željko Barić, Jovica Savinović i još neki, u Hisetama Ethem Džabić-Kampo, Mićo Radaković i dr. Ko je radio u Bejića Hanu i Gornjem Šeheru nije mi poznato, ali znam da su ovakve grupe postojale i da ih je bilo više.

Našu grupu, koju sam do sada često pominjao, često su zvali "ČORAVA PARTIJA", ali mi nije poznato iz kojih razloga. Svi smo mi bili, osim par izuzetaka, aktivni članovi RKUD "Pelagića" kao članovi sekcija. Bili smo aktivni i na drugim poljima i uvijek bili spremni za bilo kakve akcije ako je to Partija od nas tražila. Svi smo bili idejno vezani za Partiju i osudjivali i buržoaski sistem i njegove nosioce. Ovu našu grupu sačinjavali su:

Suljica Halalkić, Nazim Džabić-Did, Drago Mežar, Vesid-Veka Husedžinović, Nijaz Todorovac, Irfan Gvoždžar (već se 1940. godine s nama nije pojavljivao), Osman-Maga Malkić, Čamil Buće, Osman Maglajlić zvani Kadija, Muharem-Šaro Spahić, Mujo Kušmić (zvali su me tada "Pekar"), Mehmed Coco, Mehmedalija Ibrahimbegović, Jovica Savinović, Avram Levi (kad je dolazio u Banju Luku), Ivica Bodven (otpao iz grupe 1939. godine), Lojze Perković (otpao iz grupe 1939. godine, a 1941. postao je ustaša), Ferid Bašagić (u grupi je bio do 1936. godine, kada je otišao u Tursku, a sada je akademski slikar), Ivica Rolih, a možda i još neko. Grupa je, dakle, bila dosta brojna i kompaktna sa izuzetkom pojedinaca koji su od nje otpali.

Možda su našu grupu prozvali "Čorava partija" zbog toga jer smo bili uvijek spremni za akcije bilo kakve vrste: učešće u štrajkovima, tuče u demonstracijama, onemogućavanje djelovanja ljetičevaca, klerikalaca, frankovaca i sličnih, sprečavanje nastupa štrajkbrehera itd. Bila je to grupa omladinaca koji su bili spremni i da sebe žrtvuju ako je trebalo da se povede akcija protiv klasnog neprijatelja, ako je trebalo spri-

ječiti divljanje ljotičevaca pod okriljem vlasti, ako je trebalo obezbjeđiti zaštitu nekoj političkoj radničkoj akciji itd. Mađa su pojedine političke buržoaske omladinske grupe bile pod okriljem vlasti, one se u javnom životu Banje Luke nisu ni osjetile, a nisu ni mogle jer smo im se efikasno suprotstavljali. Ako je trebalo "umiriti" i ljotičevce i "križare" bili smo spremni za akciju, ako je trebalo vršiti obezbjeđenje radničkih priredbi, predavanja i slično, ako je trebalo pomoći radnicima u štrajku, ako je trebalo organizirati neku akciju itd. nije trebalo mnogo vremena ni diskusije da istupimo i jedinstvene i efikasno.

Svi u pomenutoj grupi bili su muzikalni. Pjevali su u muzičkim sastavima ili svirali na jednom ili više instrumenata. Često se zajedno sjedilo, sviralo i pjevalo.

Dok sam se nalazio u vojsci, drugovi u mojoj grupi organizirali su jednu priredbu u "Palasu". Na programu su bile grupne i solo pjesme. U pratnji gitara solo su pjevali Maga i Veka. Maga je odlično svirao i na gitari. Maga je bio poznat kao izuzetan interpretator španskih kompozicija, španskih pjesama koje je divno svirao na gitari. Drugovi su mi po dolasku u Banju Luku rekli da su na programu imali i komad "Hadži Murat" u kome je bilo dosta bičevanja. Publika je vrlo dobro primila cijeli nastup.

U ljeto 1940. godine naša grupa organizirala je priredbu u Bos. Gradišci. Koliko se sjećam, tada je na programu bio dramski prikaz "Drveni crv". Priredba je održana u jednoj gostionici kod mosta na Savi, gdje je sada hotel "Kozara". Oko organizovanja ove priredbe pomogao nam je Atif Topić, koji je tada bio još student. Solo su pjevali Veka, Maga i Avram Levi. Suljica je tada svirao na gitari, a Drago Mažar na harmonici.

Od prihoda sa priredbe u Bos. Gradišci namjeravali smo da kupimo saksefon da bismo tako instrumentalno ojačali naš orkestar. Za ovu našu namjeru saznali su drugovi i zaključili da bi prikupljeni novac trebalo dati u partijsku blagajnu. Meni su pristupili Teofik-Cinkara Kadenić i Muhamed Kazaz i započeli razgovor o tome kako su čuli da namjeravamo kupiti saksefon. U razgovoru sam potvrdio da nam je takva namjera bila i da smo priredbu i organizirali da bismo prikupili potreban novac za nabavku instrumenta.

Budući da je situacija u svijetu politički i vojno veoma složena i da svaki čas može doći do rata sa Njemačkom, Muhamed Kazaz mi je rekao da su Partiji potrebna finansijska sredstva i da sa drugovima razgovaram i da im predložim da se prikupljeni novac da u partijsku blagajnu.

Ne sjećam se kod koga se nalazio prikupljeni novac za saksofon, ali pretpostavljam da je bio kod Osmena Maglajića. U toku dana, kada smo se po tradiciji uveče okupili, rekao sam drugovima za ovaj sastanak sa Kazazom i Oinkarom i njihov prijedlog. Momentano reagovanje svih je bilo da se ipak novac upotrebi za nabavku instrumenta. Međutim, novac smo ipak dali Partiji. Ne sjećam se kome je novac tada predan, odnosno ko ga je preuzeo i koliko ga je bilo. Mislim da se radilo o nekoj većoj sumi.

S obzirom da je nogomet bio najrašireniji i najboljubljeniji sport među omladinom, bilo je mnogo neregistriranih nogometnih ekipa koje su se između sebe takmičile za prestiž. Takvih klubova je bilo po svim dijelovima grada. Veći dio mojih drugova obrazovalo je nogometnu ekipu kojoj smo dali ime "Gusar".

Kad smo pođrasli, uključili smo se u nogometne klubove koji su bili registrirani u Nogometnom podsavezu: Suljica Halalkić u "BSK" i "Borac", Veka i Spahić u BSK, Todorovac u "Borac", ja u "Vitez" i "Borac", Ivica Bođven u "BSK" i "Hajduk" itd. Tako su se i u uličnih i sličnih ekipa regrutirali igrači za nogometne klubove.

(P r e k i d)

12. mart 1975. godine
Banja Luka

(Mujo Kušmić)

(Nastavak IX.-)

Nisim Baruh igrao je u "Borcu" dok nije otišao u vojsku, a potom u Beograd. Međutim, većina od nas nije igrala u prvom timu "Borca", ali smo nastupali u kombinovanim ekipama, drugoj ekipi ili kao rezerve. Treba imati u vidu da je klub imao standardne prvotimce koji su bili veoma dobri igrači i da je za svako mjesto u timu postojala konkurencija. Nastupali su samo oni koji su bili dobri, odnosno kvalitetni igrači.

U tom vremenu, do marta 1941. godine, budući da je Radnički dom bio zatvoren po nalogu policijskih organa, okupljali smo se po kućama, na ulici i dogovorenim mjestima. Policijski organi su smatrali da će zatvaranjem Radničkog doma osujetiti sindikalni i uopšte radnički pokret, ali se u tome prevarila i sama vlast i njeni organi. Policijski su se organi usredsredili na sve one za koje su pretpostavljali da su komunisti, a svi su bili sumnjivi koji su bili vezani za radnički pokret. Nastojali su i da onemoguće sastajanje i dogovaranje. Čim se našle troje ili više na okupu, agenti su tražili da se razidjemo. Na ovaj način nisu mogli spriječiti dogovaranja, konsultovanja o akcijama. Nalazili smo se po kućama ili zabačenijim ulicama. U ovim tim našim susretima razgovarali smo o političkoj situaciji u svijetu jer je sve već mirisalo na predstojeći rat. Svjetski rat bio je u toku, a svi smo bili svjesni da će i Jugoslavija biti uvučena i da ćemo biti napadnuti od tzv. sila osovine.

Već se u martu 1941. godine naslućivalo da će doći do političkog povezivanja vlade Cvetković-Maček sa Njemačkom i Italijom. Kada smo bili obavješteni o pristupanju Jugoslavije trojnom paktu, a vijest je vrlo brzo prostrujala, izašli smo na ulice da demonstriramo. Bilo je to 27. marta 1941. godine. Demonstracijama je prethodilo međusobno obavješćavanje da se okupe svi napredni radnici, studenti i djeca, napredni građani, a naročito članovi KPJ i SKOJ-a, članovi "Pelagića", "Borca", aktivista ženskog pokreta itd. Svi smo se našli u glavnoj ulici. Koliko se sjećam, bilo je to negdje oko podne. Okupili smo se kod Kastelovog čoška i krenuli glavnom ulicom prema hotel "Bozni". Uzvikivali smo

parole protiv pakta i vlade Cvetković-Maček. Bilo je pet do šest najčešćih i politički jakih parola: "Bolje rat nego pakt" itd. Priključivali su se i građani. Odmah se tu našla i policija. Među demonstrante umješali su se i agenti ali nisu intervenisali. Kada su demonstranti došli do pivnice Rajka Jorgića, sadašnjeg restorana "Kozara" nasuprot željezničke stanice, masa naroda tu je malo zastala. Neko je u međuvremenu iz pivnice iznio sto koju su postavili na sredinu trotoara. Na sto se popeo Muhamed Kazaz i održao patriotski govor okupljenim demonstrantima. Govor je bio kratak ali veoma jezgrovit. Sjećam se da je rekao da je pakt izdaja otadžbine, da je vlada izdala narod i da narod ovaj pakt ne priznaje. Naglasio je da se država u tim suđbonosnim danima treba da osloni na Sovjetski savez. Posle njega govorio je Dušan Branković, poslanik Zemljoradničke stranke, inače rodom sa Manjače. On je govorio u istom smislu kao i Kazaz, ali s tim što je naglasio da se treba da oslonimo na Englesku i Ameriku i Rusiju.

Poslije ovih govora demonstranti su krenuli u pravcu hotela "Bosne". Sve je to trajalo najviše jedan sat. Policija i agenti budno su pratili demonstracije, ali nisu intervenisali. Međutim, pojavili su se i Sokoli sa svojim zastavama. Oni su dolazili iz suprotnog pravca. Dok smo svi mi protestirali protiv sravnog pakta i vlade Cvetković - Maček, oni su uzvikivali parole u kojima su klicali kralju Petru II. Oni su se kretali iz pravca hotela "Bosne" u pravcu hotela "Palas". Sokoli - nisu demonstrirali već su vršili agitaciju u korist kralja Petra II.

Dušan Branković, koga sam malo prije pomenuo, ubijen je od ustaša odmah poslije uspostavljanja vlasti NDH. Mislim da je bio ubijen negdje prema Karanovcu.

Svima nam je bilo drago kad smo čuli da je oborena vlada Cvetković-Maček i kada je bila obrazovana nova vlada na čelu sa generalom Dušanom Simovićem. Stalno smo razgovarali o političkim događajima. Dani su prolazili u isčekivanju jer je sve mirisalo na rat. Pozivali su se rezervisti u vojsku. Među onima koji su očekivali poziv bio sam i ja. Neki od mojih drugova već su bili pozvani. Iako se očekivao njemački napad većina nije dobila poziv za rezervu. Razgo-

varali smo o tome da se sami javljamo. Tih dana, koliko se sjećam, iz moje grupe dobili su vojni poziv Drago Mažar, Suljica Halalkić, Ivica Rolih i Šaro, a možda i još neko. Oni su otišli u razne jedinice. Neki rezervisti iz drugih krajeva pristizali su u Banju Luku u 33 peš. pak.

Na dan njemačkog napada 6. aprila 1941. godine, negdje oko podne, Stana i ja nalazili smo se u dvorištu stana gdje smo stanovali, kod jevrejskog groblja u današnjoj ulici M. Stupera. Primjetili smo dva aviona koja su dolazila iz pravca Gornjeg Šehera. Nadlijetali su grad u niskom lijetu. U prvi smo mah mislili da su naši, ali kada su otvorili mitraljesku vatru po banjalučkom polju konstatirali smo da su neprijateljski. Mitraljezima su tukli iza stadiona NK "Krajišnik" (Sada stadion "Borac") gdje je bio vojni logor i gdje se vojeka ukrcavala u vagone. Pošto su samo mitraljirali u pravcu svog lijeta konstatovao sam da su to bili samo izviđački avioni. Bio je to samo jedan nalet i više se nisu vraćali. Viđjeli smo mnogo konja koji su se razbježali po Boriku, a i mnogi vojnici razbježali su se na sličan način. Vjerovatno da je bilo i žrtava.

Drugog dana, tj. 7. aprila 1941. godine, zatekao sam se kod džamije Ferhadije. Pronijela se vijest kako je Turska sklopila pakt sa SSSR-om. Kod same Ferhadije susreo sam Ivicu Mažara i Niku Jurinčića koji su dolazili iz centra grada. Upitao sam ih za ovu vijest. Odgovorili su mi da o tome nisu ništa čuli i predložili su da odemo u prostorije društva "Fadilet" i da sačekamo vijesti radio Ankare, koja je emitirala vijesti na našem jeziku u 13 sati. Došli smo u prostorije društva koje su se nalazile u Ferhad pašinoj ulici u neposrednoj blizini džamije. Bilo je tu nekoliko ljudi.

Nismo ni sačekali vijesti, a nad gradom su se pojavili njemački avioni. Bili su to bombarderi. Bombardovali su taj dio oko Tržnice i džamije Ferhadije. Kasnije sam doznao da su bombardovali i predio ulice fra Grge Martića. Čim je počelo bombardovanje Ivica i Niko isletili su van i pobjegli preko mosta na Vrbasu. Mislio sam da više neće bombardovati ovaj dio, a kada sam primjetio da slijedi i drugi val i ja sam isletio. Potrčao sam preko bašte Šipsove gostione. Bili su tu drvoredi kestenova i lipa. U toku tog pretrča-

vanja pala je jedna bomba u neposrednoj blizini. Pao sam ni-
čice, a zemlja je počela da pada po meni. Dobro sam se upla-
šio od ove eksplozije. Nastavio sam bijeg prema Hisetama.

Po povratku kući našao sam Stanu svu uplašenu. Bila je tada u drugom stanju sa Kačom. Ona je čula da su tri avionske bombe pale u Boriku, gdje je sada Sportska dvorana "Borik", i da je tamo poginuo jedan civil. Ona je već mislila da sam to ja jer sam tim pravcem dolazio kući. Od eksplozija ovih bombi, a to je bilo u blizini, nju je vazdušni pritisak od prozora odbacio na suprotnu stranu zida. Kad se malo prib-
rala poslala je neke dječake da vide da li je taj poginuli civil njen muž. Dječaci su se brzo vratili i obavjestili je da je poginuli civil neko nepoznato lice. Bilo joj je lakše, ali se potpuno pribrala tek po mom dolasku.

Iz znatiželje otišao sam na mjesto eksplozija pomenutih bombi. Vidio sam velike rupe na udaljenosti rubova kratera od po 10-15 metara. Konstatovao sam da su bombe mora-
le biti veoma velike. Poginuli čovjek ležao je kraj jednog bora u blizini kratera bombe. Izgleda da je bio jedan od poz-
vanih rezervista.

Avion koji je izbacio baš ove bombe oboren je plotunskom paljbom koju su otvorili vojnici 33 pješ. puka, odnosno grupa vojnika pod komandom oficira koga su zvali Solunac. Bio je to stariji ratnik sa solunskog fronta. Avion se srušio na krov jedne od kasarni 33 pješ. puka. Svi su čla-
novi posade bombardera izginuli.

Pošto smo se bojali da u našem stanu ostanemo jer se zgrada nalazila u neposrednoj blizini kasarne i voj-
nih objekata, prebacili smo se do porodice Mažar.

Za vrijeme drugog bombardovanja, drugog ili tre-
ćeg dana po izbijanju rata, Stana i ja nalazili smo se kod Stanine rođice Sande Sužnjević, koja je stanovala kod Higijenskog zavoda. Sklonili smo se u jedan šljivik na Paprikovu. Iz šljivika posmatrao sam bombardovanje. Bilo je više bom-
bardera. Nisam ih brojao. Bombe su padale i po livadama iza Higijenskog zavoda. Neke od njih na mekanom tlu nisu ni ek-
splodirale. Tada su od bombardovanja oštećeni slijedeći ob-
jekti: pravoslavna saborna crkva, zgrada Finansijske direk-

cije (na uglu današnjih ulica B. Kidriča i I. P. Jukića, gdje su sada smještene društvenopolitičke organizacije Banje Luke) i drugi objekti.

Narod je bježao iz grada i sklanjao se po periferiji. Očekivala su se nova bombardovanja.

Neizvjesnost je trajala 7-8 dana. Stana je predlagala da se sklonimo kod mog očuha Ale Ikana na Močila. Prihvatio sam njen prijedlog. Kad smo izašli iz kuće, vidjeli smo po gradu okačene bijele zastave. Vratili smo se u kuću. Stana je ostala u stanu, a ja sam krenuo u grad da bih se informisao. Vidio sam da vlada opšte rasule. Vidio sam da iz vojnog magacina iza hotela "Bosna" narod raznosi ono što su u njemu našli. Istu sam sliku prethodno vidio i u Vojnoj pekari u blizini moje kuće. Vidio sam da su i kasarne 33. pješ. puka skoro opustjele i da oružje leži razbacano na sve strane. Tom prilikom vidio sam i jednog seljaka koji je uprtio jedan puškomitraljez. Neki Marić iz PTP (radio je na postavljanju žica za bandere) pokušao je da ga u tome spriječi.

Međutim, seljak je ipak uspio da taj puškomitraljez odnese.

Tog dana sam već vidio neke civile koji su počeli da prave red, odnosno da sprečavaju otvaranje vojnih magacina i odnošenje robe iz njih, bilo da se radi o oružju ili hrani. Narod je želio da dodje do hrane, ali su to ove grupe onemogućavale želeći da se sve to preda Njemeima. Bile su to organizirane ustaške i križarske grupe, a možda i grupe kulturbundovaca. Svuda je vladalo rasulo, odnosno bezvlašće.

Sreo sam se sa Franjom Rolihom, tadašnjim podoficijrom u 33. pješadijskom puku, inače čovjekom vezanim za radnički pokret. U razgovoru mi je rekao da je spremio puna ke- la pušaka u količini od oko 70 komada, koje je Rade Ličina odvezao u pravcu Čelinca. Mislim da je to bilo prvo organizovano prikupljanje pušaka.

(Prekid)

7. aprila 1975. godine

Banja Luka

(Mujo Kušmić)

(Nastavak X.)

Idućeg dana prije podne ušla su u grad dva blindirana automobila naoružana mitraljezima, prethodnica glavnine njemačke vojske. Izravno su se uputila prema glavnom gradskom mostu i postavila ispred zgrade Gradskog poglavarstva. Administracija je već ranije napustila zgradu i preselila pod Pećine, u današnju zgradu Osnovne škole "Filip Načura".

U vrijeme kada su se njemačka blindirana kola postavljala pred gradskim mostom, iz pravca Gornjeg Šehera došao je jedan kamion jugoslovenske vojske. Vojnici su se iskrcali iz kamiona prilazeći blindiranim kolima iz dva pravca: iz pravca današnje ulice Fadila Maglajlića i iz pravca Crne kuće kraj Sreskog suda.

Slučajno sam se tu našao. Vidio sam i blindirana kola i dolazak jugoslovenske vojske. Došlo je do izvjesne panike među građanima. Iz redova petokolonaša neko je pronio glas da dolaze četnici i da sve kolju. Žene su bježale na sve strane.

Došlo je do borbe. Medjutim, sa pješadijskim naoružanjem vojnici se nisu mogli suprotstaviti oklopu. Iz blindiranih vozila otvorili su Njemci mitraljesku vatru. Ubrzo su se vojnici počeli povlačiti prema Hisetama i ispod Vrbaša prema Gornjem Šeheru.

Ubrzo je počela da pristiže glavnina njemačke vojske, odnosno motorizovane jedinice, dolazeći iz pravca Budžaka. Ne znam koliko je kolona bila duga, ali je njen čelni dio u vrijeme zaustavljanja dopirao do Crne kuće. U koloni su bili tenkovi, borna kola, samohotke, kamioni.

Bio sam na uglu kod džamije Ferhadije. Narod je posmatrao dobro naoružanu njemačku soldatesku, prilično utučen ali i znatiželjan. Primjetili su se i neki koji su račosno posmatrali i pozdravljali njemačke vojnike. Među njima posebno se isticao Ahmet Beglerbegović, po zanimanju mesar, kasniji član ustaškog prijedkog suda.

Neposredno iza toga primjetio sam Udiljak Marinka, koji je oboružen pištoljem i bombama doveo grupu od šest do

sedam razoruženih jugoslovenskih vojnika iz one grupe koja je napala blindirane automobile. Primjetio sam da je Marinko Udiljak nosio i punu torbu vojničkih bombi.

Dovodeći grupu vojnika pod pretnjom pištolja, Udiljak se obratio na njemačkom jeziku nekom višem oficiru. Da se radilo o višem oficiru moglo se vidjeti prema oznakama čina i ordenju.

Njemački oficir dao je naredbu da se vojnici odvedu. Pod njemačkom stražom odvedeni su u pravcu Orne kuće. Pretpostavljam da su ih streljali.

Koliko se sjećam, Marinko Udiljak vodio je prije rata neki informacijski biro, koji se nalazio preko puta današnje zgrade glavne pošte u haustoru koji vodi prema današnjoj ulici Vese Nasleše.

Njemci su hvatali vojnike koji su lutali i odvodili ih u zarobljeništvo. Banjalučani koji su se vraćali kućama nastojali su da se domognu civilne odjeće jer su zarobljavani svi oni koji su nosili vojničku odjeću.

Budući da su znali kakva je suština nacističke vlasti, a u neizvjesnosti kako će se okupatori odnositi prema komunistima, većina se članova Partije sklonila van grada ili u gradu skrivala. Mnogi u prvim danima nisu bili u gradu jer su bili prethodno mobilisani u vojsku (Kasim Hadžić, Teufik Kadenić-Cinkara i drugi). Postepeno su se u grad vraćali i oni koji su bili mobilisani i oni koji su iz grada bili izbjegli. Iz vojske vratili su se Suljica Halalkić i Avram Levi (bili su u vojsci u Kninu). Ivica Rolih bio je zarobljen, a iz zarobljeništva vratio se tek 1942. godine.

U vrijeme uspostavljanja okupatorske vlasti sa ustaškim eksponentima u izvršnim tijelima, prvi su na udaru bili Srbi. Slijedila su deportovanja u Srbiju, a potom ustaška svjerstva i prema Srbima i prema Jevrejima.

Napomenuo sam da je u vrijeme vojničkog kraha stare jugoslovenske vojske oružje bilo porasbacano na sve strane. Mislim da partijska organizacija u Banjoj Luci kao cjelina, izuzev pojedinih grupa i nekih pojedinaca, nije bila dovoljno organizovana i na odgovarajući način efikasna da organizira sistematsko prikupljanje oružja i municije. Nikakvih uputstava

u ovom smislu nije bilo tako da mnogobrojni simpatizeri Partije i skojevci nisu znali šta da rade. Znam da smo mnogi bili u znaku isčekivanja.

Tek u drugoj polovini aprila 1941. godine, kada su se drugovi vratili u Banju Luku, kako oni koji su bili u vojsci tako i oni koji su bili izbjegli iz grada, dobili smo zadatke za prikupljanje oružja i vojne opreme. Budući da su Njemci i ustaše odmah pristupili prikupljanju razbacane vojne opreme, rezultati našeg prikupljanja bili su veoma mršavi. Okupatorske vlasti sistematski su pretraživale okolinu, a i izdale strogu naredbu da svi koji posjeduju oružje moraju da ga predaju političkim vlastima tzv. NIK.

Negdje u maju 1941. godine pristupilo se organizovanju diverzantskih grupa u gradu. U jednoj takvoj grupi bili smo Drago Mažar, Suljica Halalkić, Jovica Savinović, Osman Malikić, Drago Slunjski, Nazim Džabić-Did, Meho Coco i ja. Prvi smo sastanak održali u pekari oca Jovice Savinovića, onoj istoj pekari koju je uzeo u najam od Milanovića. Drago Mažar nas je informisao o formiranju i zadacima diverzantskih grupa. Koliko se sjećam, naš je zadatak bio da u određenom momentu, koji će biti određen, napadnemo na neke objekte, uključujući i Vrbas-logor. U tom cilju nabavljen je i plan grada, koji nam je umnožio naš poznanik i prijatelj fotograf Ismet Ibrišagić. Članovi grupe dobili su zadatak da i dalje rade na prikupljanju oružja i municije.

Takvih je grupa bilo više. U jednoj takvoj grupi bili su, čini mi se, Niko Jurinčić, Ivica Mažar, Ranko Šipka i još neki. Posebna grupa bila je na području Malte (Karlo Rojc, Milan Radman itd.), koja je imala i najviše uspjeha u prikupljanju oružja i municije. Naša grupa, međjutim, skoro ništa nije postigla na sakupljanju oružja jer je oružje već bilo sakupljeno od strane okupatorskih vlasti.

Poznato mi je da se poslije okupacije pristupilo obnavljanju rada kluba "Borac". Međjutim, to nije bila direktiva Partije, već rezultat akcije nekih lica van KPJ, među njima i Teofika Maglajlića.

Sve nas je iznenadio njemački napad na SSSR. Mnogi komunisti odmah su izbjegli u okolinu grada. Oni koji nisu

uspjeli izbjegli bili su pohapšeni. Na udaru su se našli svi komunisti i oni na koje su vlasti sumnjale da su komunisti i članovi SKOJ-a. Koliko mi je poznato, tada su bili uhapšeni Osman Karabegović, Šefket Maglajlić, Dušanka Kovačević, Nijaz Todorovac, Osman Malkić, Mehmedalija Ibrahimbegović i drugi.

Medju onima koji su pobjegli na Starčevicu bili su: Suljica Halalkić, Drago Mažar, Ivica Mažar, Josip Mažar, Slavko Odić, Ivica Odić i mnogi drugi. Mnogi su uspjevali da u posljednji trenutak izbjegnau. Bila je to velika politička racija u kojoj su okupatorske vlasti namjeravale da se dočepaju komunisti. Medjutim, ta okupatorska i kvislinška akcija nije uspjele jer je većina komunisti izbjegla u Rebrovac, Šehitluke, Starčevicu itd. Pošto su konstatovali da im je "lov" bio veoma mršav u pogledu brojaosti uhapšenih, poslužili su se lukavstvom. Uhapšene su pustili na slobodu da bi privukli one koji su otišli u šumu da se vrate u grad, da bi ih sve u jednoj bolje organizovanoj akciji pohvatali. Medjutim, partijska organizacija u Banjoj Luci nije bila tolike naivna da bi nasjela jednom ovako providnom planu. Svi oni koji su bili pušteni na slobodu otišli su u šumu, a u gradu su ostali samo oni koji nisu bili kompromitovani i oni koji su bili zaduženi za ilegalni rad.

Naša se ilegalna udarna grupa rasejela. Jedan dio otišao je u šumu, a drugi su ostali u gradu. Do tada smo se dosta često sastajali i dogovarali o tome šta i kako treba raditi u uslovima okupacije. Medjutim, nekih konkretnijih akcija nije bilo sve do njemačkog napada na SSSR. U svim našim dogovorima sve je bilo u znaku priprema za oružanu borbu.

Medju onima koji su se iz šume vratili u grad bio je i Suljica Halalkić. Neki drugovi su smatrali da bi Suljica mogao da u gradu ilegalno djeluje. Medjutim, njega su odmah uhapsili, mislim već krajem juna 1941. godine.

U zatvoru Župske redarstvene oblasti, Crnoj kući, Suljica je ostao do sredine ili kraja oktobra 1941. godine. Iz zatvora je izašao zajedno sa Miketa Jelom, ženom Mirka Višnjića. Jela Miketa bila je ranije na skojevskom kursu kod Bugojna. Mislim da je tada bila član KPJ.

Kada su Suljica i Jela bili pušteni na slobodu oboje su mi se javili i rekli pod kojim su uslovima pušteni iz zatvora. Naime, pušteni su na slobodu pod uslovom da rade za

ustašku vlast na taj način što će kao konfidenti obavještavati ustaške vlasti o svemu onome što doznaju o ilegalnom radu Partije i SKOJ-a. Otvoreno su mi rekli da su na to pristali jer je to bio jedini način da se izvuku iz zatvora, odnosno da se dočepaju slobode. Oboje su znali da sam sa drugovima ostao povezan i tražili su od mene savjet. Rekao sam im da kao politički napredni ljudi treba da idu u šumu i da ne mogu biti izdajice revolucionarnog pokreta. Upitali su me za veze sa šumom. Objasnio sam im da veze postoje i da već idući dan idu jer nije bilo ni malo poželjno da i dalje ostaju u gradu, a da ću do sutra, nakon dogovora sa drugovima, izvršiti potrebne pripreme. Dogovorili smo se da se nadjemo na Hisetama više Medreske džamije.

Ova je veza iz grada sa drugovima u šumi išla preko Abūselama Blekića-Šandora. Koliko se sjećam, u šumu se išlo preko Danijala Halimića, koji je tada stanovao preko Vrbaša na području zvanom Sitari.

U dogovoreno vrijeme sutradan uveče, negdje u prvi sumrak, na dogovorenom mjestu našli smo se: Suljica Halalkić, njegova djevojka Paula Kogut, neki omladinac (mislim Nanut) i ja. Jela Miketa nije došla. Čekali smo je izvjesno vrijeme. Bio je tu i jedan omladinac koga je poslao Šandor da povede grupu u šumu. Mislim da je to bio Adem Bajagić, a možda i Zaim Hadžisaković. Bio je jedan od njih dvojice, ali nisam sasvim siguran da li jedan ili drugi.

Pošto Jela Miketa nije dolazila, obećao sam im da ću vidjeti šta je sa Jedom. Grupa se nije mogla dalje zadržavati. Oprostio sam se s njima i oni su krenuli predvođeni pomenutim omladincem.

Razmišljao sam stalno o razlozima njenog nedolaska. Sve mi je više navirala pomisao da je ona sama odustala. No, nastojao sam da u svojim zaključivanjima ne preneglim.

21. april 1975. godine

Banja Luka

(Mustafa Kušmić)

(Nastavak X.-)

Kuća D. Halimića bila je punkt za prebacivanje ljudi i materijala u šumu. Do njega su dolazili drugovi koji su bili zaduženi za vezu sa Banjom Lukom. U prvo vrijeme dolazio je Ante Jakić sa borcima iz svoje grupe, a kasnije, muslim, Vele Miletić iz Jagara.

Kada su Paula i Suljica otišli, nakon dan ili dva susreo sam Jelu Mketu. I sam sam želio da je nađem budući da sam želio da razjasnim razloge njenog nedolaska na zakazani sastanak. Jelu sam upitao zašto nije došla na određeno mjesto i u ugovoreno vrijeme. Odgovorila mi je da nije mogla da ide jer je navodno noseća. Za mene to je bilo zaista iznenađujuće objašnjenje. Takav odgovor nisam očekivao. Nisam ni mogao očekivati da bi mogla biti u drugom stanju. Upitao sam je s kim je noseća. I ovaj dobiveni odgovor bio je svojevrsno iznenađenje jer je rekla da je u drugom stanju sa Dankom Mitrovim. Odgovor me je potpuno iznenadio i počeo sam razmišljati da li je ovo moguće. Došao sam do zaključka da je ovo moguće u pogledu vremena kada se Danko nalazio u Banjoj Luci. Jelu sam poznavao kao ženu koja se tada slobodnije ponašala. Za mene bi to bila novost da se Danko Mitrov s njom bavljao. Ona se s Dankom družila u istoj mjeri kao i sa ostalim drugovima. Zašto je baš izabrala Danka da kaže da je s njim u drugom stanju? O ovome sam kasnije dosta razmišljao i pravi odgovor nisam našao. Njen lični život nije mi poznat u mjeri da bih mogao reći da li je imala intimne odnose sa Dankom ili ne. No, nisam bio ni ubjedjen da je u drugom stanju.

Upitao sam tada Jelu za njene daljnje namjere što me posebno interesiralo budući da je prihvatila da će raditi za ustaške vlasti, posebno sa Rebecom koji je radio kao ustaški funkcioner. Dok je oklijevala sa odgovorom napomenuo sam joj da bi ipak bilo najbolje da ode u partizane. Primjetio sam da joj je razgovor neprijatan i da želi da prekine temu razgovora. Odgovorila mi je da će ipak ostati u Banjoj Luci i da će zbog svog ostanka biti spremna da za svoj rad odgovara pred drugovima. Naglasila je da će ubrzo napustiti

Banju Luku i da će otići u neko drugo mjesto. Spominjala je da će ići u Hrvatsku.

Nakon ovog razgovora više je nisam susreo. Čuo sam da je oputovala. Poslije završetka rata, kako se govorilo, čuo sam da je otišla u Zagreb i da je tamo radila kao doušnik ustaških vlasti. Kao konfidenta ubacivali su je u zatvore i logore odakle je javljala sve što je saznala. Ona je u Zagrebu provalila studenta Fahreta Mahića (čini mi se da se ovako prezivao), jednog Banjalučanina. Njega su zatvorili, mučili i na kraju u logoru Jasenovac likvidirali.

Završetak drugog svjetskog rata Jela Niketa dočekala je u nekom koncentracionom logoru koji su oslobodile trupe crvene armije. Poslije povratka u Jugoslaviju nju su uhapsili i zatvorili u Crnu kuću. Njeno je hapšenje svakako bilo vezano za njeno izdajničko držanje, odnosno saradnju sa ustaškim vlastima. Iz zatvora Crne kuće puštena je na slobodu jer je bila u drugom stanju sa nekim vojnikom sovjetske armije, kako se govorilo.

Rodila je dijete i ubrzo se zaposlila u nekoj privrednoj organizaciji na Predgrađu. U tom je preduzeću učestvovala u nekoj većoj malverzaciji i izveli su je pred sud. Krajem 1949. godine ili početkom 1950. kažnjena je za ovaj privredni prestup, a i za raniju izdaju koju je u toku rata vršila. Osuđena je na 13 godina zatvora, a izdržala je sedam. Safet Filipović-Frić mi je jednom u prisustvu Veljka Djordjevića rekao kako je došlo do njenog pomilovanja. Kad je jednom prilikom kao ministar obilazio zatvore, u jednom od zatvora primjetio je Jelu Niketu. Konsultovao se sa Djurcom Pucarem i predložio pomilovanje s obzirom na njen nekadašnji rad i učešće u naprednom pokretu, a posebno zbog pijeteta prema njenom nekadašnjem suprugu Mirku Višnjicu.

Nakon pomenutog razgovora sa Jelenom Niketom smatrao sam za potrebno da razgovaram sa Zagom Umičević i da obavjestim druge drugove (Šandora i druge) o cijelom slučaju kako bi se znali postaviti u odnosu na nju i njen stav. Došli smo do zaključka da je cijela situacija oko nje nejasna i puna neizvjesnosti s obzirom na razloge njenog puštanja iz zatvora.

U vrijeme njemačkog napada na SSSR i priprema za ustanak jedan od osnovnih partijskih punktova bio je u Činovničkoj menzi. Rukovodilac menze bio je Safet Fejzić.

Do susreta sa Zagon Umičević u pogledu ilegalnog rada konsultovao sam se sa Safetom Fejzićem i Adilom Alagićem. Radi dogovora, posjećivao sam i Šandora u njegovoj radnji preko Vrbasa.

Sjećam se razgovora sa Safetom Fejzićem o prebacivanju Zorana i Rode Kovačevića u šumu. Budući da su na mostovima bile neprijateljske vojne straže, braću Kovačević trebalo je čamcima prebaciti preko Vrbasa. Kada smo izvršili pripreme za njihovo prebacivanje i osigurali vezu dobili smo obavještenje da su otišli za Srbiju.

U to je vrijeme mnogo naprednih, onih na koje smo mogli računati, otišlo u Srbiju: Vladeta Vasić, Radomir Skakić, Duško Djurić, Mirko Jovetić, Boško Kesanović itd. Teško je dati generalnu ocjenu, ali je, mislim, trebalo organizirati da ti ljudi ostanu.

Ratko Paternoster pripadao je u predratnom periodu krugu napredne omladine. Dok sam se nalazio u vojsci, što sam kasnije čuo, zbog nekih grešaka i postupaka bio je odstranjen. Nije više ni dolazio u Radnički dom. Nije mi poznato s kim se tada uže družio, ali u svakom slučaju to nisu bili oni koji su pripadali naprednom radničkom pokretu. Poznato mi je da se uključio u red onih koji su pripadali Jugorasi. Prostorije Jugorasa bile su u nekadašnjem prvom radničkom kinu u Banjoj Luci (kod Tržnice, preko puta hotela "Palas"). Predimenzionirane lične ambicije i lična tvrdoglavost odvojile su Ratka od naprednog pokreta.

Ratko Paternoster na neki je način doznao za Jovanku Čović-Žutu, za njen ilegalni rad. Budući da je znao da ona dolazi u Činovničku menzu, sačekao ju je da dodje. Kad ju je primjetio, namjeravao je da je uhapsi. Međutim, do hapšenja nije došlo zahvaljujući intervenciji Adila Alagića, tada rezervnog podoficira zrakoplovstva NDH. Uzgred rečeno, Adil se bavljao sa Jovankom Čović. Iz te njihove veze Jovanka je u partizanima rodila dijete, negdje u vrijeme čet-

ničkog puča, Jovanka je uspjela pobjeći iz Činovničke menze. Namjera Paternostera nije bila ostvarena, Jovanka se sklonila i ubrzo sa Adilom otišla u partizane.

Adil Alagić poginuo je kao komandir partizanske čete u Blatnici kod Teslića u vrijeme četničkog puča. Četnici su ga uhvatili, strahovito mučili i na kraju zvjerski ubili. Adilov stariji brat, Husein Alagić, učesnik NOP-a od 1941. godine, poginuo je u maju 1942. u borbi sa Njemcima kod Suhaje. Adil je ranije bio vodoinstalater (učio je zanat kod Čengića), a njegov brat Husein željeznički prometnik. Obojica su noći rata bili aktivni, a posebno Adil. Stanovali su u Gornjem Šehera.

Sa Zagon Umičević upoznao sam se, koliko se sjećam, u avgustu 1941. godine. Vojo Tišma doveo ju je u naš stan kod jevrejskog groblja (sadašnja ulica Miše Stupara). Razgovarali smo o ilegalnom radu. Zaga mi je dala konkretan zadatak da obrazujem da obrazujem ilegalnu grupu aktivista NOP-a. Rekla mi je da bi zadaci grupe bili: prikupljanje oružja, municije, sanitetskog i pisaoćeg materijala, odjeće i obuće, baterija i dr. Zaga je posebno naglasila potrebu pribavljanja informacija o okupatorskim i kvasilinškim jedinicama, njihovom sastavu i naoružanju, moralno političkom stanju, planovima itd. Zadržala se oko sat i otišla je sa Vojom. Pred odlazak mi je rekla da će sa mnom biti u ličnoj vezi.

Formirao sam grupu, u koju su ušli: Jovica Savinović, Milena Milosavljević (kasnije udata Radić), Čedo Glumac, Vojo Tišma, Stena Kušmić, Zlatko Štimac, Anto Varumek, Drago Božić, Desa i Bosa Stupar, Anton Pegan, a kasnije su se prikijučili Duško Furlan, Subha Abdurahmanović, Nada Valenčić (jedno vrijeme), Ljubica Vejnović, Savinović Marko, Avgustina Tolić i drugi. Grupa je bila brojna i veoma aktivna.

Obrazovanje grupe nije zadržavalo poteškoća jer sam većinu i ranije poznavao, odnosno znao sam u koga se može mo pouzdati. Neke je Zaga uputila da mi se jave (napr. Milena Milosavljević). Najčešće smo se sastajali pojedinačno ili samo po nekoliko u grupi. Zajedničkih sastanaka cijele grupe nije ni bilo jer su svi sastanci bili vezani za konkretne

akcije pojedinaca i grupe drugova. Sastajali smo se vani i u kućama. Najčešće smo se sastajali u mom stanu, a sjećam se jednog sastanka u stanu Antona Pogana.

Dogovor je bio da se materijal donosi do našeg stana jer smo imali jednu veliku šupu u dvorištu veoma pogodnu za sklanjanje do trenutka prosledjivanja daljom vezom. Bili su određeni i kuriri za odnošenje prikupljenog materijala. Na tim poslovima bili su angažovani Meho Bukić i Ahmet Ekić. Povremeno su dolazili po materijal Nafa Haranbašić i Matko Galić. Matko Galić vršio je prevoz automobilom Higijenskog zavoda gdje je radio. Sa automobilom je dolazio kad je trebalo prebacivati kabastu robu, naprimjer vreće soli. Kurire je izravno slala Zaga ili preko zaduženih drugova. Sve je funkcionisalo bez smetnji.

U ilegalno prebacivanje materijala bila je uključena i moja supruga Stana. Ona je primala, skrivala, izdavala i prebacivala materijal koristeći u te svrhe dječja kolica. Ispod kćerkice Kaće bio je smješten materijal koji se prebacivao. Taj je materijal vozila do radnje Šandora, a on je taj materijal primao i dalje prosledjivao.

Jovica Savinović najviše je i najčešće donosio so i baterije. So je tada bila veoma dragocjena, a nabavljao ju je preko mesarske radnje Save Milanovića. Krajem godine, preko Jovice nabavili smo i nekoliko pari skija.

Vojni materijal najviše je donosio Slavko Trenk, a zatim i Mešo Mešinović, i to posebno onda kada smo obrazovali grupu aktivista NOP-a u domobranstvu, negdje u septembru 1941. godine. Grupa u domobranstvu već je bila formirana, a na čelu joj je bio Slavko Trenk, već tada član KPJ, inače rodom iz Bos. Dubice. Slavko je tada u domobranstvu služio redovni vojni rok, a radio je na dužnosti telefonista i telegrafista. Budući da mu je mjesto rada bilo u samom gradu imao je veću slobodu kretanja i mogućnost za kontaktiranje. Njegov neposredni rukovodilac bio je Zvonko Miheljić. Dragocjeno je bilo što je uvijek Slavko mogao da uđe u kasarnu "Vrbas" (I domobranska pukovnija). Tako se mogla održavati veza sa članovima grupe unutar vojnog kruga.

U pomenutoj vojnoj grupi bili su aktivni: Omer

Ahmetašević (artiljerijski narednik), satnik Milivoj Kundak, Franjo Kluz (podoficir avijacije i pilot), Mišo Jazbec, Meho Omanović (meteorolog, podoficir avijacije), Alija Mehčić (podoficir, skladištar), Meho Mešinović, jedan od Korica i još nekoliko vojnih lica. Sve u svemu, grupa je bila veoma jaka u pogledu efikasnosti rada. Bila je vezana za našu grupu i mene, a Slavko Trenk je bio neposredna spona međusobnog povezivanja u ilegalnom radu.

Od ove smo grupe primali mnogo oružja i municije, a najviše bombi i municije raznog kalibra, naročito pušanih metaka. Slavko je znao donositi i po cijeli ranac bombi. Rance bombi donosio je u više navrata. Isto tako, donosio je i ostalu vojnu opremu.

Vojnu opremu donosio je i Meho Mešinović. Čini mi se da je baš on jednom prilikom donio i pušku.

Zbog konspirativnosti rada, samo je Slavko Trenk donosio vojnu opremu do moje kuće, a u par navrata i Meho Mešinović, što je bio izuzetak.

Od satnika Milivoja Kundaka dobivali smo dragocjena vojna obavještenja. Vojna je obavještenja primao Slavko Trenk i izravno ih prenosio Zagi Umičević, a ponekada i meni. Dohivene informacije od Slavka prenosio sam Zagi, koja je često dolazila u našu kuću. Zaga je često mijenjala haljine, a dolazila je i u zaru.

(P r e k i d)

22. maja 1975. godine

Banja Luka

(Mustafa Kušmić)

(N a s t a v a k K I .)

Franjo Kluz bio je školski kolega Slavka Trenka. Bili su iz istog mjesta i drugovi iz djetinjstva. Franju Kluzu prebacili su iz Zagreba u Banju Luku kada je osposobljen pomoćni aerodrom na Banjalučkom polju. Trenk se tada sa Kluzom našao i dalje kontaktirao.

Slavko mi je o Franji pričao da je ranije bio politički neopredeljen, ali da je bio izuzetno pošten kao čovjek. U toku češćih kontakata Slavko je na njega uticao i pridobio ga za saradnju sa partizanima. Kad ga je sasvim provjerio, upoznao ga je i sa Zagom Umičević. U cijelom tom periodu do odlaska Franje u partizane, 21. maja 1942. godine, izvršavao je dobivene zadatke kako među avijatičarima, tako i u pogledu sabotiranja i neizvršavanja zadataka. Kada su ga slali da bombarduje partizanske položaje, on je izbacivao borbene terete na drugom mjestu. Slavko mi je rekao kako je Franjo u avionu nosio i upakovano oružje i municiju i to bacao na partizanske položaje. Vjerovatno je skidao upaljače i onesposobljavao bombe, koje su se kasnije demontirale, a eksploziv koristio za druge svrhe.

Znam da je davno prije sveg odlaska na slobodnu teritoriju 21. maja 1942 godine, Franjo Kluz insistirao da se uspostavi veza da bi sa avionom prešao u partizane. Na njegov zahtjev počeo se pripremati improvizirani aerodrom oko Skender Vakufa, ali plan nije realiziran zbog previranja među ustaničima na tom području i četničkog puča koji je iza toga slijedio.

U to vrijeme radila je ilegalna grupa u Higijenskom zavodu, ali mi detalji njenog rada nisu poznati. Tu je djelovala i ilegalna partijska ćelija. Među tim aktivistima bili su komunisti: Mira Vinterhalter, Tvrtko Matijević, Mustafa Sabitović i drugi, a i simpatizeri: Herol Margita, Trklja, žena Smaje Bišćevića (sestra Ibre Sarača) i drugi.

Jevreje su tada angažovali za razne fizičke radove,

a naročito za rušenje pravoslavne saborne crkve u centru grada i na raščišćavanju terena.

Kasnije je prestalo sa deportacijom u Srbiju, ali je uslijedio pritisak na Srbe da pređu na katoličku vjeru. Zbog stalno prisutne pretnje da će biti fizički uništeni, došlo je do masovnog prekrštavanja. U toj situaciji i moja je žena nominalno primila islam plašeći se da ne dodje pod udar vlasti zbog svoje nacionalnosti, a i zbog toga što je trebalo da se rodi dijete i uvede u vjerske evidencije. Stana je uzela ime Safija. Kćerka mi se rodila 9. juna 1941. godine i dao sam joj ime Kasjad. Međutim, kada sam otišao u imamat da je unesu u evidenciju, Softić nije htio ni da čuje. Insistirao je da uzmem neko drugo poznato muslimansko ime. Ovo sam ime izabrao po jednoj djevojci koja je u azijskom dijelu Sovjetskog saveza prva skinula zar i feredžu. Po tome se pročula u cijelom SSSR. To smo Stana i ja pročitali u "Radničkim novinama" i odlučili da našoj kćerkići damo to ime.

Softić mi je tada rekao da je to rusko ime. Pitao sam se i tada i kasnije odakle je on to doznao. Softiću sam odgovorio da je to ipak muslimansko ime. No, nije dozvolio da se ime Kasjad unese. Da bi se ime kćerke registriralo, odlučio sam da joj po mojoj majci dam ime Nura. Bez obzira na zvanično ime, kćerka je i dalje ostala za nas Kaća. Tako smo je zvali stalno. Naime, bila je to skraćenica od imena Kasjad.

Po završetku rata 1945. godine, kada sam kao oficir JNA prolazio pored džamije Ferhadije i mekteba, sjetio sam se da je još ostalo nerješeno pitanje moje kćerke u pogledu imena. Ušao sam u zgradu imamata i tu ponovo susreo onog istog Softića koji je pravio pitanje oko imena Kasjad. Predstavio sam mu se da sam ja onaj čovjek iz 1941. godine kome on nije dozvolio da unese ime po želji. Upitao sam ga: "Može li sada?". Spremno je odgovorio da može. Prebrisao je ime Nura i unio ime Kasjad. Na kraju sam ga upitao: "Kako sad može?".
- "E, sad je nešto drugo.", bio je njegov odgovor.

Krajem jula i početkom avgusta 1941. godine, kada su već počele oružane borbe oko Banje Luke, saznao sam jednog dana da su ustaše dovele jednu grupu seljaka iz okoline Čelinca i da će kao "banditi" biti streljani na brdu iznad pru-

ge koja je vodila do Rudnika "Lauš", više današnje lokacije preduzeća "Rudi Čajaveo". Na tom su mjestu braća Stričević podigli neku manju pravoslavnu crkvicu kao svoju zadužbinu negdje pred sam rat. Tu su crkvu ustaše 1941. godine srušili i tu su vršili streljanja.

Ne sjećam se ko me je o tome obavjestio. Iz znatiželje otišao sam da vidim to streljanje. Otišao sam na opisano mjesto nešto ranije i sklonio se od pogleda iza jedne živice. Međutim, to nisu bili partizani, već jedna grupa od sedam seljaka srednjih godina. Ali, sa streljanjem se oklijevalo. Bila je tu jedna grupa ustaša i par civila. Mislim da su to bili članovi Pokretnog prijekog suda. Jedan od tih civila bio je dosta krupan i bez jedne ruke. U ruci koju je imao držao je neki fascikli sa spisima, vjerovatno i presudom.

Tu se nalazila i grupa od sedam žandarma, koji su imali zadatak da obave streljanje, i njihov komandir u činu narednika.

Primjetio sam da nekog čekaju. Svi uhapšeni seljaci bili su vezani. Nakon isčekivanja od jedno pola sata primjetio se dolazak jednog automobila jednim prašnjavim putem, (koji je danas pretvoren u ulicu Ranka Šipke), braon-drap zatvorene boje, otvoren u gornjem dijelu i sa više sjedala. Iz automobila je izašao Viktor Gutić sa agentom Kolonićem u pratnji naoružanih ustaša, stalne tjelesne straže zloglasnog Gutića.

Budući da se automobilom nije moglo dalje ići, izašli su iz kola i jedan dio puta uz brdo išli su pješke do mjesta gdje je vršeno streljanje. Ustaše i žandarmi vojnički su pozdravili Gutića, a civili iz grupe nešto su mu referisali. Nakon toga doveli su seljake u manju uvalicu i tu poredali za streljanje. Žandarmi su se postavili ispred njih na jedno 5-6 metara. Obavili su streljanje, a da im nisu ni oči povezali. Niko od streljanih nije ništa govorio. Držali su se potpuno pasivno, skoro nezainteresirano. One koji su davali znake života puškom su dotukli. Gutić je to sve mirno posmatrao.

Sve je to bile negdje oko 14 sati. Dan je bio sunčan, veoma lijep. Za odvoz mrtvih bila su angažovana zaprežna kola iz Gradskog poglavarstva. Mrtve su nabasali kao cjepanice. Tijela su odmah odvezena, ali ne znam u kom pravcu.

Po dolasku kući Stana je odmah primjetila da sam blijed i utučen. Događaj me je duboko emocionalno potresao. Slika ovog potresnog događaja dugo mi je vremena izlazila pred oči. Sam sam sebi zamjerao što sam uopšte tamo išao.

O ovom događaju bilo je riječi i na procesu Viktoru Gutiću, gdje sam se pojavio kao svjedok.

U Građskom poglavarstvu radio je tada ing Rudolf Ertl. Prije rata radio je kao inženjer, a u prvim danima okupacije preuzima rukovođenje Građskim poglavarstvom, sve dok ga kasnije nije smjenio inž. Hakijski Bešlić. Još od prije rata pripadao je Frankovcima i, pretpostavljam, počeo se priklanjati ustaškom pokretu. Sve do početka rata stanovao je kod majke Ratka Paternostera. Podigao je vlastitu kuću u današnjoj Aleji braće Pavlića ili Preradovićevoj, gdje se kasnije preselio. Zabavljao se sa Tandom Popović, koja je također radila u Građskom poglavarstvu.

U predratnoj Opštini, odnosno u Građskom poglavarstvu u toku rata radilo je dosta politički naprednih ljudi. Neki su već tada bili ili su kasnije postali članovi Partije i SKOJ-a.

Od članova KPJ spomenuo bih: Ivicu Tkerića (radio je kao šofer kamiona za pranje ulica), Jovu Djukića (šofera i mehaničara), Huseina-Tuteka Jašarevića (službenika), Muniba Maglajlića (tehničara), Abduselama Gvoždžara (predratnog člana KPJ koji neko vrijeme nije bio član, ali je kasnije ponovo postao), ali se sa ovima lista ne iscrpljuje, lista onih koji su bili ili postali članovi KPJ i SKOJ-a, kao što su: Fahrudin Džin (službenik), Vesid Huseđžinović (radnik na trošarini), Zijad-Kane Bektašević (vodoinstalater), i drugi. U toj grupi naprednih bili su i Branko Pajić (rukovodilac mehaničke radionice), Muharem Musić (kolar za popravku zaprežnih kola), Ibrahim Delić (vodoinstalater), a njima se 1941. godine priključuju i drugi: Mithad Pita, Minir Kadić i Kusin (imena mu se ne sjećam; stariji čovjek i tada komunalni poslovođa u koga smo se mogli pouzdati). Sve u svemu, bilo je mnogo onih koji su bili politički napredni i u koje smo se mogli pouzdati i koji su se uključivali u ilegalni rad.

Negdje u septembru mjesecu preselio sam se u novi stan, u kuću popa Samardžije (sada ulica Moše Pijade br.40, na uglu ulice preko puta kuće gdje sada stanuje Veljko Djordjević). U ovom sam stanu ostao sve do odlaska u partizane 23. novembra 1942. godine.

Ho, da se vratim na svoja sjećanja na Franju Kluzu. U Banjoj Luci je imao djevojku, Božanu Zorić, koja je radila kao trgovački pomoćnik kod Poljekana na uglu ulice preko puta Hotela "Palas". Nakon oduzimanja imovine Jevrejima, ovu su radnju preuzeli Kričković iz Zagreba i njegov poslovni partner Krivec. Franjo i Božana zaljubili su se jedno u drugo. Bila je to velika ljubav. Kada je Franjo otišao u partizane njena se ljubav prema njemu ohladila i počela se bavljati sa Kričkovićem.

Kada sam se u decembru 1942. godine sreo sa Franjom u Štabu Prvog bosanskog korpusa u Podgrmeču razgovarali smo skoro o svemu raspredajući uspomene o danima u Banjoj Luci kada smo saradjivali. Navirale su uspomene na događaje i ljude. Sjetno se sjećao svoje velike ljubavi Božene Zorić i spomenuo kako je čuo da ona sada ide s drugim. Primjetio sam da mu je to saznanje jake teške palo. Nisam ni pokušavao da ga utješim jer sam uočio da u sebi suzbija uspomene na nju. Ugred rečeno, znam da se poslije rata Božena Zorić udala i da se kasnije rastala. Sada živi u Banjoj Luci i nastanjena je negdje u naselju Borik.

U tim razgovorima Franjo mi je rekao da je njegov avion uništen od strane ustaške avijacije, a da je do toga došlo zbog nekog čovjeka koji je dezertirao iz partizana i odao ustašama gdje je avion bio maskiran. Franjo je jako žalio za avionom, ali više zbog toga što kao pilot ne može da leti, a osjećao se kao ptica kojoj su ošjekli krila.

U nastavku razgovora Franjo mi je rekao da je bila donesena odluka da on leti iznad Banje Luke sa zadatkom da baci letke i da bombarduje vojni aerodrom na Banjalučkom polju. Pada je Rudi Čajavec izrazio želju da on izvrši taj borbeni zadatak. Rudi je uporne insistirao i Franjo je iz pažnje prema njemu prepustio zadatak.

To je bio onaj let iz koga se Rudi Čajavec nije vratio u basu. U toku izvršenja pomenutog borbenog zadatka bio je previše samouvjeren i toliko neoprezan da je izabrao vojnički nepovoljan pravac nadletanja vojnog aerodroma i na takvoj visini da je bio pogodjen. Računao je na momenat iznenadjenja, što je i postigao, ali ne u mjeri da bi to paralisalo neprijateljsku odbranu.

Franjo se tada u Štabu korpusa nalazio na dužnosti rukovodioca za snabdjevanje municijom teškog naoružanja (topova, haubica i bacača). Nije ga napuštala nada da će ponovo da leti. Ponovo smo evocirali uspomene na one dane kada nas je krajem 1941. godine upoznao Slavko Trenk.

Njegova negadašnja djevojka Božena Zorić prešla je na slobodnu teritoriju u septembru 1944. godine. Ovu pojedinost zaboravio sam ranije reći.

Zaboravio sam spomenuti jedan za mene interesantan detalj iz prvog dana mog poznanstva sa Zagon Umičević, negdje u avgustu 1941. godine kada je došla u naš stan. Oduševljena revolucionarnošću Zage, moja joj je supruga Stana dala u naručje kćerke Kaću rekavši pri tom da joj je osnovna želja da naša kćerka bude istak tako revolucionarna kao i Zaga. Tog se detalja Zaga i kasnije sjećala. Svoja sjećanja na ovaj detalj ona je dala u jednom napisu, "Legenda o jednoj mladosti", objavljenom u listu "Oslobođenje" 20. XII. 1964. -

Zaga Umičević se i kasnije u ratnim danima sjećala moje supruge Stane i kćerke Kaće. Dok sam se 1944. godine nalazio u Centralnoj Bosni dobio sam jedno pismo od Zage u kome se interesirala za ženu i kćerku.

2. juni 1975. godine
Banja Luka

(Mustafa Kušnić)

(N a s t a v a k XII.)

Iz ranijeg perioda zaboravio sam spomenuti baletnu umjetnicu Margitu Debeljak, suprugu advokata Debeljaka, kod koje je u drugoj polovini 1940. godine moja supruga Stana radila kao kućna pomoćnica. Stanovali su u tzv. Biskupovoj palati, koja se nalazila u današnjoj ulici Rade Ličine kod ugla sa ulicom Moše Pijade. Zbog stepena oštećenosti zgrada je srušena poslije zemljotresa.

U Banju Luku su došli negdje početkom 1938. godine, ali ne znam iz kog mjesta. Margitu-Gitu uvažavali su kao istaknutu umjetnicu i stručnjaka za ritmiku i balet. Kao umjetnica nastupala je u Društvu "Cvijeta Zuzorić" u Sarajevu, a kasnije se bavila koreografijom. Pohadjala je neke škole u Austriji i Engleskoj. Negdje pred sam rat išla je na neki tečaj ili kurs u Englesku. Govorila je tečno njemački i engleski jezik.

Odmah po dolasku u Banju Luku otvorila je Studio za ritmiku i balet, ali nisam siguran da je to bilo nježno jedino zanimanje. Baš zbog tih razloga i iznosim Stanina i moja sjećanja na nju jer mi je o njoj Stana mnogo pričala.

Kao što rekoh, Stana je kao kućna pomoćnica uređivala njen prostran stan. Međutim, Greta joj nije dozvoljavala da čisti jednu sobu koja je stalno bila zaključana. Stani je to bilo veoma zagonetno jer je sasvim normalno da se i sobe koje se izvjesno vrijeme ne upotrebljavaju s vremena na vrijeme čiste. Zašto je prostorija stalno bila zaključana i zašto se uopšte ne upotrebljava? Bila je to normalna radoznalost čovjeka koji utvrđuje da u nekom ponašanju postoji nešto zagonetno, obavijeno velom tajnosti. To je još više bilo potencirano činjenicom da su u kućne posjete dolazili viši oficiri stare jugoslovenske vojske, uključujući i generala. Iz nekih detalja razgovora koje je čula, Stana je doznala da je Gita sa nekim oficirima išla na vojne vježbe i do vojnog magacina iznad Trapistu u Krčmaricama. Stani je bilo čudno da bez muža ide sa oficirima na vojne položaje.

Te je izlete smatrala privatnim životom ove žene o čemu nije pozvana da vodi brigu.

Jednom su ipak vrata one zagonetne prostorije ostala otvorena jer je Greta zaboravila da ih iza sebe zaključa. Radoznalost je Stanu nagnala da priviri u prostoriju. U sobi je primjetila neke kutije za koje je kasnije pretpostavljala da su radio stanica. Naišla je Greta i odmah digla dreku zašto su vrata ove prostorije otvorena. Bila je bijesna zbog toga. Gnjevno je uzvikivala kako se usudjuje da u sobu priviruje.

Ubrzo je Stana prestala da kod nje radi, negdje pred kraj 1940. godine. Bila je gravidna i morala je izbjegavati napornije poslove.

Ne znam šta je bilo dalje sa Margitom Debeljak i gdje je bila u toku rata. Na nju smo potpuno zaboravili. Međutim, po savršetku rata Stana je u nekim novinama pročitala da se ova "umjetnica i koreograf" nalazi u Novom Sadu i da tamo vodi veoma uspješno neku baletsku školu, kao i da ide u inostranstvo u nekoj "kulturnoj misiji". Odmah su se javile asocijacije na Margitu i njenu misterioznu sobu sa zagonetnom kutijom sa koju je pretpostavila da je radio stanica. Stana i ja smo odmah to prokomentarisali i osvježili nekadašnje uspomene i sumnje. Zaključili smo da je mogla raditi za njemačku ili englesku obavještajnu službu. Svi detalji njenog rada na to su upućivali. Kod nas se pojavila sumnja da je možda nastavila sa svojim obavještajnim radom. Ljudi koji udju u takvo kolo teško iz njega izlaze.

Kad je Stana na ulici srela Teufika-Cinkaru Kadeničá obavjestila ga je o svemu i o našim sumnjama da Margita nastavlja špijunsku djelatnost. To je isto nešto kasnije rekla i Ahmetu Šehoviću koji je tada radio na poslovima državne bezbjednosti. Tek nakon izvjesnog vremena pozvali su je u Odjeljenje državne bezbjednosti da da svoju izjavu.

Niz godina je prošlo iza toga i Stana je potpuno zaboravila na Gretu i svoju izjavu. Smatrali smo da je Stana izvršila svoju patriotsku i partijsku obavezu i o tome nismo više uopšte razmišljali. Jednog dana, negdje oko 1966. godine, došli su u naš stan drugovi iz državne bezbjednosti i saopšti-

li da su Stanine pretpostavke bile tačne i da je otkrivena kao špijun neke strane obavještajne službe. Otkriveno je da se bavila špijunažom i prije rata i u toku rata, a i da je sa takvim radom i kasnije nastavila.

Ni sada Stana i ja ne znamo da li je radila za njemačku ili englesku obavještajnu službu, a možda je bila i dvostruki špijun? Kako je kasnije Stana čula, Greta je zbog svoje špijunske djelatnosti osuđena na sedam, a njen muž na 12 godina strogog zatvora.

Negdje krajem juna i početkom jula 1941. godine, prije izravnih kontakata sa Zagom Umičević, kontaktirao sam sa Rahmijom Kadenićem i Boje Duškom. Bili su to kraći kontakti jer sam sa Rahmijom bio stega dva puta prije nego što je uhapšen. Na jednom od ova dva susreta dao sam ja njemu ili on, pak, meni neki materijal.

Ne znam kad je ko uhapšen, ali su u julu 1941. godine već bili u zatvoru: Pavo Radan, Suljo Halakić, Rahmija Kadenić, Ljubica Mrkonjić, Čekrlija Ljubiša, Osman Maglajlić, Kata Filipović, Muša Hasanbašić, Irfan Gvozdžar, Mićo Radaković, Dragica i Antonija Banušić, Dževad Maglajlić, Nijaz Todorovac, Mira Vinterhalter, Husein-Tutek Jašarević, Slavica Kremenović, Vahida Maglajlić, Dedo Gazić, Osman Malkić-Maga, Nazim Džabić, Čamil Bućo, Danica Marić (bila sa Vahidom Maglajlić, ali ne znam odakle je došla) i još neki. Znam da su 1941. godine bili u zatvoru još i Nada Čirski, Gusti Nikić, Safet Fejzić, Rifet Kararić, Jusuf Selman, Karabegović Muharem-Četvrtica, Asim Dedić, Ljubica Pejčinović, Mustafa Džanić, Franjo Buljan, Zvonko Odić, Havka Sarač i drugi.

Najistaknutiju ulogu u hapšenju komunista imao je agent UNS-a Ratko Paternoster. Nesreća je bila u tome što je on pognavao velik broj naprednih ljudi i kao takav bio je veoma opasan.

3. juni 1975. godine
Banja Luka

(Mustafa Kušmić)